

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VII. évfolyam

2000. 2. szám

E számunk szerzői

Horváth Richárd (Debreceni Egyetem BTK, PhD hallgató),
Katona Csaba (MOL, levéltáros),
Petrik Iván (BFL, levéltáros),
Sunkó Attila (MOL, levéltáros),
Szende László (ELTE BTK, PhD hallgató),
Végh Ferenc (ELTE BTK, PhD hallgató)

BFL = Budapest Főváros Levéltára

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

MOL = Magyar Országos Levéltár

*

Lapunkat támogatták:

Budapest Főváros Levéltára
Soros Alapítvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alaprogram Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon:

Főúr és familiárisai. Részlet az egykori lipótszentmáriai főoltárról XV. század közepe. In: Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. 2. köt. Magyar renaissance. [Bp., 1939.] 87. p.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számanként 7,5-9 iv), külön füzetben éves összeített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR (felelős szerkesztő), SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyerici@bparchiv.hu, dgi@osiris.elte.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.e3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjesztő: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

PETRIK IVÁN

A PELEJTEIEK

Egy középkori Zemplén megyei köznemesi család vizsgálata

A középkori magyar történelem egyik legfontosabb része a nemesség társadalomtörténete, hiszen ez a réteg alkotta az ország vezető politikai, katonai erejét. A klérussal, de elsősorban a főpapsággal együtt, a központi királyi hatalom hol erősebb, hol gyengébb fennhatósága alatt a nemességnek volt a legjelentősebb hatása az ország sorsának alakulására. A XIV. századra kialakuló egységes nemesség természetesen csak fikció volt. A tényleges politikai hatalmat birtokló, nagy vagyonnal rendelkező arisztokráciától egyértelműen elkülönült a közép-, és kismemesség jelentős tömege. S bár mindezek már régóta közhelyszerű megállapításnak számítanak, még mindig nem mondható el, hogy tökéletesen ismert volna e réteg szerepe, viselkedése, életmódja, szokásrendszere. Természetesen számos feldolgozás született elsősorban a nemesség legfelsőbb rétegével, az arisztokráciával,¹ de az utóbbi időben a köznemességgel kapcsolatban is.² Mindenesetre a köznemesi rétegnek mindeddig kevesebb figyelmet szenteltek a kutatók, s jöllehet már körvonalazódni látszik e réteg megközelítőleg pontos képe, a mikrotörténelmi szintű feldolgozások előbbre vihetik a kutatásokat. Így a rész felől megközelítve az egészet, egy-egy atyafiság története a (köz)nemesség egészének történetére vethet fényt. Természetesen egy esetből nem lehet általános érvényű megállapításokra jutni, de ezekből a

-
- 1 A kérdés monografikus feldolgozásai közül: *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp., 1986. *Uő.*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970. (a továbbiakban: *Fügedi, Mobilitás*) *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp., 1977. Biográfiák legutóbb: *Kis Péter*: „A király hű bárója” (Ákos nembeli Ernye pályafutása). In: *Fons*, 2. (1995) 3. sz. 273–316. p. *Uő.*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk.: Tusor Péter. Bp., 1998. 57–78. p.
 - 2 A téma kutatásában „áttörést” Fügedi Erik és Engel Pál kutatásai jelentettek: *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp., 1992., *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998. (a továbbiakban: *Engel, Ung*) Késő-középkori viszonyokra: *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzése idején. *Discussiones Neogradienses*. Szerk.: Szvircsak Ferenc. Salgótarján. 1984. (a továbbiakban: *Kubinyi, Köznemesség*) 5–24. p.

részinformációkból, mozaikdarabkákból lesz összeállítható majd az a teljes kép, amely a magyar nemesség középkori történetét mutatja.

Jelen dolgozatunk tárgya egy Zemplén megyei köznemesi család, a Pelejteiek történetének feldolgozása. Az előbbiekből következően elsődleges törekvésünk az, hogy a szakirodalom eddigi eredményeit alkalmazzuk egy *konkrét* esetben, tehát, az ebben a kérdésben fölhalmozott tudásanyagból leszűrt általános érvényű megállapításokhoz hozzámérjük dolgozatunk központi alakjainak, a Pelejteieknek a történetét. Munkánk első felében hagyományos családtörténeti módszerekkel rekonstruáljuk a család leszármazását, és kronológikus rendben tárgyaljuk történetüket, majd a tanulmány második részében a feltárt jelenségek tematikus elemzését készítjük el.

I. rész

A család eredete – XIII. század

Mielőtt munkánk érdemi részéhez hozzákezdénénk, tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy kik azok, akiket vizsgálódásaink körébe bevonunk. A korszak olykor zavarosnak vagy tisztázatlannak tűnő rokoni összefonódásai miatt meg kell jelölnünk vizsgálandó csoportunkat, azt az egységet, amelynek tanulmányozása során levonjuk majd következtetéseinket.³ A Pelejteiek családból kiválik ugyanis a XIV. század során a Nagyazari-ág, ők még meglehetősen erős szálakkal kötődnek rokonaikhoz, sőt a század végéig nem is szilárdul meg a Nagyazari elnevezés, tagjaikat jobbra továbbra is Pelejtéről nevezik, ahol lényegében folyamatosan birtokolnak.⁴ Más a helyzet a Kisazariakkal. Ők is kétségkívül a Pelejteiek közeli rokonai, s történetük számos közvetlen kapcsolódási pontot mutat a Pelejteiek történetével, mégsem

3 Itt foglalkoznunk kell a terminológiai problémákkal. Dolgozatunkban nem alkalmazzuk a Fügedi Erik által használt „klán” kifejezést. Helyette az „atyafiság” terminust használjuk, mint a közös őstől leszármazó, egymástól elkülönülő ágakban élő, de a közös eredetű ősi birtokra igényüket fenntartó személyek összességét, esetünkben a Pelejteiekre, a Kisazariakra, valamint a feltételezett „dunántúli ágra” együttesen. Forrásaink szerint ez az a legtágabb kör, amit az ősi birtokban való jog tudata összefog. Használjuk emellett a „család” kifejezést, bár tudjuk, társadalomtörténetileg ez a fogalom aggályos. Terminológiai problémák összefoglalóban: *Kubinyi András: Gondolatok „A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig” új kiadása alkalmából.* In: *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* (reprint) Bp., 1995. (a továbbiakban: *Karácsonyi, Nemzetségek*) 1405–1420. p.

4 A félreértések elkerülése végett, őket is Pelejteieknek fogom nevezni dolgozatomban, csak ha az egész ággal foglalkozom használok a Nagyazari-ág kifejezést.

foglalkozunk velük teljes részletességgel. Ennek oka az, hogy dolgozatunk kiindulópontja, vagyis a forrásokban szereplő első Pelejte, Zachud fia Martonos színre lépte előtt vált el a két ág egymástól.⁵ A rokonság tudata tehát végig követhető az évszázadok során, mégis, néhány kivételes esetet leszámítva, amikor az egész atyafiság együttesen lépett fel, egyértelműen elkülönül a két család története. A Kiszariaknak egyébként külön levéltáruk volt, amely, szemben a Pelejteiekével, elveszett, így róluk lényegesen kevesebb információval rendelkezünk. A források felől megközelítve tehát a kérdést, a Károlyi család nemzetségi levéltárában fennmaradt Pelejte levéltár feldolgozására vállalkozunk.⁶ Mindezeket figyelembe véve csak a Pelejte családot vesszük célba, hogy a bevezetőnkben vázolt céloknak megfelelően a megyei nemesség életmódjára, szokásaira, stratégiáira vonatkozó információkhoz jussunk, s csak ha feltétlenül szükséges, terjesztjük ki vizsgálódásaink hatókörét a Kiszariakra.

A Pelejteiekre vonatkozó első adatok a XIII. század második feléből ismertek,⁷ és az ekkor élő Zachud fia Martonos birtokszerző, vagyongyarapító tevékenységéről, valamint a szomszédos nemesekkel folytatott viszálykodásairól számolnak be. Ettől a ponttól követhetjük végig a család történetét a XV. századig generációról generációra. A kezdetek azonban néhány megválaszolendő kérdést rejtenek magukban. Nem tisztázott ugyanis a család eredete. A korábbi szakirodalomban felmerült, hogy a család összefüggésbe hozható a Bogát-Radvány nemzetséggel.⁸

5 Egy feltételezhető, s a XIII. század első felére datálható birtokosztály során, melyről okleveles adat nem maradt fenn. Zsigmond 1413-ban „új adományként” a Pelejteieknek és a Kiszariaknak adományozza a már őscik által is békésen birtokolt Pelejtét, Azart, Helmeckét, Razymót, Ruzskát (Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára: *Introductoriae et statutoriae* P. 221. Df. 212152). Ezek képezhették az atyafiság közös birtokait, melyeket a feltételezett első birtokosztályon két felé osztottak. Ezzel magyarázható Azar kettéválasztása Kis- és Nagyazarra. A faluosztódásokról: *Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp., 1966.

6 Anyaggyűjtésünket természetesen kiegészítettük a más családok levéltárában található, Pelejteiekre vonatkozó adatokkal. Pl. Kende, Sztáray, Zichy család levéltára.

7 [1272–1290.] IV. László év nélküli oklevele: *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károlyi*. A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I–V. köt. Bp., 1882–1897. (a továbbiakban: *Károlyi*) I. köt. 19. p., és H. cikádori apát oklevele: *Károlyi* I. köt. 7. p.

8 *Kállay Ubul: A Zud génusról*. In: *Turul*, 16. (1898) 2. sz. (a továbbiakban: *Kállay*, i. m.) 145. p. Karácsonyi, bár ismeri a Pelejteiket, nem foglalkozik a kérdéssel, ennek oka az lehet, hogy a Kállay érvelésében kulcsfontosságú oklevél kiadási éve 1366. (*Károlyi* I. 265–266. p.), vagyis kívül esett a neves történész anyaggyűjtésének határain. *Karácsonyi*, Nemzetségek.

Kállay Ubul arra építette érvelését, hogy egy 1366-ban kiadott oklevél szerint a Pelejtej-Kisazari atyafiság tagjai nagy Simonnal (*Simonis magnus*) közös őstől származnak, egy bizonyos nagy Simont pedig V. István ifjabb királyként, 1270-ben megerősítette Szada birtokában. Szada birtokról kimutatható, hogy a XIII. század során, egészen 1282-ig, amikor is átadják Öklelő Mihálynak, a Bogát-Radvány nemzetség birtokában van.⁹ E nemzetség törzsbirtokai között sorolja fel Karácsonyi is. Ezek az adatok azt bizonyítanák, hogy nagy Simon, s a XIV. században a vele való rokonságukat bizonyító Pelejteiek is, a Bogát-Radvány nemzetség tagjai. Az érvelésnek azonban több gyenge pontja is van. Először is V. István ifjabb király oklevele nem maradt fenn, egyedül Szirmay Antal Zemplén megyéről írt munkájában van rá utalás.¹⁰ Szentpétery Imre jegyzékében sem szerepel.¹¹ Így a gondolatmenet azon sarokpontja válik bizonytalaná, amely döntő bizonyítékul szolgálhatott volna a nemzetséghez tartozás kérdésében. Továbbá a Szirmay által említett nagy Simont és az 1366. évi oklevélben szereplőt a névazonosságon kívül nem köti össze semmi.¹² Jelenlegi ismereteink szerint Bick fia Jakab fia Simont nem tudjuk elhelyezni egyetlen Bogát-Radvány nemzetségből származó család leszármazási tábláján sem. Az V. István által Szada birtokában megerősített nagy Simonnal megközelítően kortárs nemzetségtagokkal egy 1252. évi osztozkodás ismert meg.¹³ A Cseleiek, Monakiak, Izsépiek ősei között feltűnik Zada-i Marcel fia Simon is. Az apák nevei azonban nem egyeznek, így ez sem erősíti meg Szirmay állítását. Van azonban egy jóval későbbi adatunk, amely látszólag támogatja Kállay Ubul Szirmay nyomán felvetett, a Pelejteiek Bogát-Radvány nemzetségbe tartozására vonatkozó elképzelését. 1348-ban Pelejtej I. János lánya, Margit ugyanis meg akarta kapni az apja birtokai után neki járó lánynegyedet, és ennek érdekében a Pelejte és Helmecke birtokokban lévő részeket fel akarta becsültetni. Ettől azonban I. Miklós

-
- 9 Kállay, i. m. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. I–VIII. köt. Győr, Bp., 1865–1891. (a továbbiakban *HO*) V. köt. 23. p., Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közélete-szi Wenzel Gusztáv. I–XII. köt. Pest, Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: *ÁUO*) IX. köt. 344. p.
- 10 Szirmay, Antonius, *de Szirma*: Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempleniensis. Budae, 1805. 171. p.: Szada. Anno 1270. Possessor fuit Simon Magnus, Filius Iacobi, Filii Bick [...], uti patet ex donatione confirmatoria Stephani Iunioris Regis ... Szirmay nagy Simont a mindaddig ismeretlen Zud genus tagjának véli, ami viszont Kállay szerint a Zachud név hibás olvasatából ered.
- 11 Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. köt. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1923–1987.
- 12 Történetük során egyszer sem merül fel, hogy a Pelejteieknek részeik, vagy akár csak jogaik lettek volna Szadán.
- 13 *ÁUO* XI. köt. 383. p.

fiai: Dénes és György eltiltották. Természetesen per kezdődött az egri püspök vikáriusa, János borsodi főesperes előtt a Pelejteiek két ága között. Mivel azonban I. Miklós fiai még gyermeki korban voltak a vikárius, ahogy az oklevél fogalmaz, közvetlen rokonaik közül, ügyvédet jelölt ki számukra a Sztáncs-ágbeli¹⁴ Izsépi János fia Máté személyében.¹⁵ Véleményünk szerint azonban ebben az esetben nőági rokonságról van szó. I. Miklósnak nem voltak testvérei, a perbeli ellenfelek pedig legközvetlenebb rokonaik voltak, így közülük nyilván nem választhattak ügyvédet. A szintén nem túlságosan távoli rokon Kisazariak ebben az esetben nem kerültek elő. Amennyiben a Sztáncs-ágbeli Izsépiek fiágon lettek volna rokoni a Pelejteieknek, az aligha lenne másképpen elképzelhető, mint hogy valamely közös őstől eredve, a XIII. század folyamán két különböző ágra szakadva éltek az életüket, ez viszont egyáltalán nem fedi a *propinquus proximus* fogalmát. Éppen ezért úgy véljük, nem lehet másról szó csakis, sógorságról.¹⁶ Nincs rá közvetlen bizonyítékunk, de valószínűleg I. Miklós felesége lehetett Izsépy-lány, talán a nevezett Máté testvére.

Érdekes azonban a nemzetségi származás problémáját más szempontból is megközelíteni. A Pelejtei-Kisazari atyafiság Zemplén megyében a Bogát-Radvány nemzetség törzsterületének közelében birtokolt, egyes esetekben kifejezetten ősi nemzetségi javakat tartottak a kezükön (Izsép, Mérk, Megyaszó, Enuruh), ezekhez azonban az okleveles adatok szerint kizárólag zálog útján, vagy tartozás fejében jutottak.¹⁷ A Bogát-ágbeli Izsépiekkel ugyanis a XIII–XIV. század fordulóján állandó viszályban éltek, pereskedések, kölcsönös hatalmaskodások közepette. Elgondolkodtató, hogy a pereskedések során egyszer sem említik, hogy a felek ugyanazon nemzetségből származnak. Sőt, amikor 1324-ben Izsépi István Bogát-Radvány nemzetséghez tartozásáról megemlékezik egy oklevél, a vele pereskedő Martonos csak mint

14 Karácsonyi a Bogát-Radvány nemzetségen belül három Izsépi családot különböztet meg: Bogát-, Péter- és Sztáncs-ágbeli Izsépieket.

15 *Károlyi I. köt. 173–175. p.*: „quia iudex Dionisius et Georgius frater suus adhuc in tenera etate constituti fore dinoscantur et quia etiam secundum iuris scripti ordinationem pueris et in tenera etate constitutis ex propinquieribus proximis suis iudex ordinarius ex officio suo curatores ad litem ordinare debet et potest, ideo nos Matheum filium Johannis de eadem Isep, quem dictus Dionisius ex proximis suis sponte ad hoc preelegit, ad presentis cause executionem pro dictis filiis Nicolai pueris pro curatore ad litem ex officio nostro et auctoritate nostra iudiciaria exnunc duximus ordinandum et deputandum.”

16 Vö. *Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Bp., 1884. 1600. c.*: *propinquus*: „rokon ... ide értve ... úgy a vérrokonokat (consanguinei), mint a sógorsági rokonokat (affines).”

17 1300: *Károlyi I. köt. 26–27. p.* Izsép és Mérk felét Izsépi István fiai Miklós és István tartozás fejében átadják, 1300: *Károlyi I. köt. 28–29. p.* Megyaszó felét és Enuruh birtokot Izsépi István fia István tartozás fejében átadja Zachud fia Martonosnak.

egyszerű nemes szerepel ugyanott.¹⁸ Nem szerepelnek a Pelejteiek a Bogát-Radvány nemzetségből származó családok (Izsépiek, Monakiak, Cseleiek) között a szerencsi monostor kegyurasága körül forgó, hosszú időn keresztül újra és újra fel-lángoló pereskedésben sem.¹⁹

Nincs tehát megbízható, közvetlen bizonyítékunk²⁰ a Pelejteiek Bogát-Radvány nemzetségből való származtatására. A közvetett bizonyítékok pedig ennek az elképzelésnek az ellenkezőjét látszanak megerősíteni.

A család eredetét vizsgálva felmerül még egy ősi nemzetség neve. A XIII. század utolsó évtizedében (az oklevél dátumában sajnos nem szerepel az év megjelölése) Gut-Keled nembeli Pál bán fia Miklós ugyanis lerombolja és kirabolja Pud comes fia István *rokonainak*: Martonosnak, Ábrahámnak, Pongrácnak és Miklós-nak Sztáncs és Upor birtokát. Pud comes minden bizonnyal azonos az Aba nemzetség Bodrog-Keresztúri ágába tartozó Prügy comes-szel.²¹ Az oklevél a *cognatus* kifejezést használja, ami éppúgy vonatkozhat nőági, mint fiági kapcsolatra.²² Ebben az esetben is nőági rokonságra gyanakszunk, többek között azért, mert semmi más nem utal arra, hogy a nevezettek, tehát Zachud fia Martonos és a Kazsui családba tartozó Ábrahám, Pongrác és Miklós²³ az Aba nemzetség tagjai lennének. A

18 *Károlyi* I. köt. 191–192. p.

19 A perek során keletkezett oklevelek átírva Bebek Detre nádor 1400. február 21-én kiadott ítéletlevelében. Zsigmondkori oklevéltár. I–VI. köt. Összeállította Mályusz Elemér–Borsa Iván. Bp., 1951–1999. (a továbbiakban: ZsO) II. köt. nr. 98., DL 376 és DL 71908.

20 Kézai szerint a Bogát-Radvány nemzetség cseh eredetű. A Pelejteieknél pedig feltűnnek szláv hangzású nevek: Zachud, Martonos, Vencel, de önmagában ez a tény nem bír semmiféle bizonyító erővel, különösen annak a fényében, hogy a valóban a nemzetséghez tartozó családoknál nem találhatók meg ezek, vagy ezekhez hasonló névalakok.

21 *Karácsonyi*, Nemzetségek 35. és 62. p. *Zsoldos Attila*: Kassa túsza. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról) In: Történelmi Szemle, 39. (1997) 3–4. sz. (a továbbiakban: *Zsoldos*, Kassa) 345–362. p.

22 Vö. *Lexicon latininitatis medii aevi Hungariae* (A magyarországi középkori latinság szótára). Főszerk.: Harmatta János. I–V. köt. Bp., 1987–1999. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. (a továbbiakban: *Eckhart*).

23 Uporban a Pelejteiek birtokolnak a XIV. század elején, majd 1321-ben I. János és I. Miklós eladják az éppen akkor elhunyt nővérük férjének és családjának 150 márkáért, akik ezután erről a birtokról nevezik magukat Uporiaknak. Mindenesetre maradhatott benne részük a Pelejteieknél is, mert 1324-ben egy per során Uporban is foglalnak le tőlük birtokokat. 1321: Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I–XII. köt. Pest, Bp., 1871–1931. (a továbbiakban: *Zichy*) I. köt. 208–209. p., 1324: *Károlyi* I. köt. 60–61. p. Sztáncsban a Kazsuiak birtokolnak, amíg Kazsui Pongrác hűtlensége miatt I. Károly el nem veszi tőlük és Jeszenői Péternek nem adományozza:

hatalmaskodás miatt induló per, bár az egri káptalan jelentését III. Andrásnak címezte, minden bizonnyal a korszakban szokásos módon Aba Amádé előtt folyt. A felperesek tehát éppen azért, mert maguk nem voltak az Aba nem tagjai, de egy velük nőágon rokon személy igen, ügyük gyors és kedvező elbírálásában bízva, mint befolyásos mentorukra hivatkoztak Prügy fiára Istvánra.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bogát-Radvány nemzetségbe tartozás elmélete nem bizonyítható meggyőzően, az Aba nemzetséggel való kapcsolat pedig kizárható.

Egy a XIV. század második felében folyt per során kiadott oklevelek vetnek némi fényt az eredet és a leszármazás kérdésére. A XIV. század első felében–közepén ugyanis, pontosabban nem meghatározható időpontban, a Pelejteiek és a Kisazariak, vélhetően Farkasdi Leusták halálával, öröklés útján birtokokhoz jutottak (de legalábbis pereskedtek értük) a Dunántúlon.²⁴ A per során több ízben is foglalkoztak a rokoni kapcsolatokkal, a közös őstől való leszármazással. Először 1360-ban nevezik, az akkor már néhainak mondott Leusták *frater*-ének Kisazari Mihályt.²⁵ Hat évvel később, amikor már a Pelejteiek is felsorakoztak a Kisazariak mellett a perben, a fehérvári keresztetek konventje még pontosabban fogalmaz, azt jelentvén a nádornak, hogy „*Jacobus filius Simonis de Kysazar et Ladislaus filius Johannis de Pelehte una cum Simone magno et Zachyud ac Mortunus filio eiusdem Zachyud, necnon Leustausio (így!) et Michaele filys Simonis de Zebegynmonustura in una forent linea generacionis et ab uno avo propagati extitissent et ydem veri patroni ipsius monastery Zebegyn fuissent, ac eciam possessio Farkasd vocata cum suis attinencys ad eosdem pertinuisset et de iure deberet pertinere.*”²⁶ A per elhúzódhatott, mert még 1370-ben is foglalkozik vele a Zemplén és Ung megye nemessége számára tartott *generalis congregatio*. Ekkor már nem az egész atyafiságról, hanem csak az elhunyt Leusták rokoni kapcsolatairól beszélnek. Zemplén megye hatóságai ugyanis megerősítik Kisazari Jakab, és Péter azon állítását hogy „*Leustachus filius Symonis condam de Farkasd frater fuisset Mychaelis avi ipsorum uterinus.*”²⁷ Az itt elősorolt források alapján körvonalazódni látszik a Pelejtei-Kisazari atyafiság leszármazása. Úgy véljük, a fehérvári konvent jelentésében az atyafiság tagjainak a felsorolása nem

Zichy I. köt. 287–288. p. és 409–411. p. A két, egymással határos birtok ügyét az ugyanazok által, ugyanabban az időben elkövetett hatalmaskodás köthette össze, amely az ckkor már minden bizonnyal az Abák familiájába tartozó Pelejteieken és Kazsuiakon keresztül, elképzelhető, hogy elsősorban az Abák ellen irányult.

24 A kérdést alább részletesen tárgyaljuk.

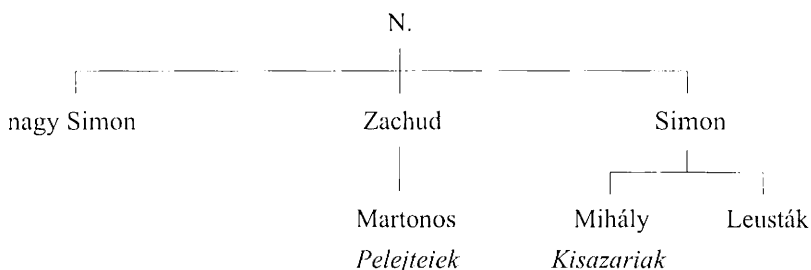
25 DL 69685.

26 *Károlyi* I. köt. 265–266. p.

27 DL 69694.

véletlenszerű. A sorrendben három csoportot, ágat lehet elkülöníteni. Az első maga nagy Simon egyszemélyben, vagyis vélhetően nem voltak leszármazói. A másik két ág: Zachud ága, a Pelejteiek, és Simonnak illetve fiainak Mihálynak és Leustáknak az ága. Simon fia Mihálytól származnak a Kisazariak, míg Leusták birtokolta a dunántúli birtokokat, majd utód nélkül halt meg valamikor a XIV. század első felében. Mindezek alapján úgy véljük, hogy nagy Simon, Zachud és Simon egy generáció tagjai voltak; az utóbbiak minden bizonnyal testvérek. Nagy Simon esetleg unokatestvérük, de elképzelhető az is, hogy ő is édes testvérük. A Simon keresztnév azonosága mindenesetre ezt a korszakban nem zárja ki.²⁸

I. tábla

A Pelejteiek tehát jómódú, szabad birtokosként integrálódtak az egységesülő nemességbe, az ősi nemzetségbe tartozás nimbusza nélkül. Nem tartoztak a nemesség legelőkelőbb rétegéhez, de megjéjük tekintélyes birtokosai voltak. Jómódúaknak is nevezhetjük őket, mert a XIII. század vége a birtokszerezések időszaka számukra is. Martonos, vagyonának gyarapítása során, megkapja 1272-ben Nouufalut,²⁹ majd IV. Lászlótól pontosan nem ismert időpontban Galach zempléni pusztá várföldet, amelyet ekkor már minden oldalról az ő birtokai vettek körül.³⁰ Mivel Galach föld egy részét később Nagyazar birtokhoz csapva említik, biztosak lehetünk benne, hogy ezek a Galachot körbe vevő földek Azar és Pelejte birtok határai. Említettük már, hogy Martonos kezén volt ekkor a teljes Upor birtok. 1300 őszén pedig Martonos Abara

28 Ebben az esetben a „nagy” jelző az idősebb testvéri mivoltára utalhat.

29 Valószínűleg azonos a Pelejteiek kezén lévő Újfaluvval. 1272: *Károlyi* I. köt. 7. p. Újfalú említése 1327-ben: *Károlyi* I. köt. 64–65. p.

30 „... terram vacuum castrum de Zemlen Galach vocatam terris suis undique circumdatam.” *Károlyi* I. köt. 19. p.

nevű birtokán hatalmaskodik Gut-Keled nembeli Pál bán fia István.³¹ Itt kell elősorolnunk még Helmecke birtokot is,³² mely ugyan csak 1327-ben tűnik fel először a forrásainkban, de valószínűleg a Pelejteiek törzsbirtokaihoz tartozott.³³ Ez a hét birtoktest,³⁴ öröklött vagy adományozott birtokként képezte tehát a Pelejteiek vagyionát. Ehhez jött még a náluk zálogban lévő Detreh birtok, melyet tulajdonosa Farkas (*dictus*) Miklós a század végén nem tud tőlük kiváltani.³⁵

A Pelejteiek, pontosabban Zachud fia Martonos és idősebb fia Vencel erre a birtokállományra támaszkodva kapcsolódtak be a századforduló küzdelmeibe.³⁶ Ekortájt, bár erre csak néhány évvel később van egyértelmű adatunk, állhattak be Aba Amadé familiájába. Ez a kapcsolatrendszer, illetve az ezzel járó következmények határozták meg a következő évszázad első évtizedében a család történetét.

31 *Károlyi* I. köt. 30–31. p., bár a birtok státusa ekkor még bizonytalan. Szalók fia Mihály 1300. május 6-án tiltja *ab usurpacione* Martonos jobbágyságait. *Károlyi* I. köt. 28. p., 1318-ban azonban adománylevelet szereznek rá I. Károlytól, amit 1326-ban megerősítettek: Leszsi konvent hiteleshelyi levéltára: Acta anni 1413. 52. (DF 220653).

32 Zemplén megyében két közel azonos nevű település van. Az egyiket Csánki a városok között sorolja fel. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp., 1890. (a továbbiakban: *Csánki*) 337. p. A másik, a falu, majd puszta Helmecke a Pelejteiek birtoka.

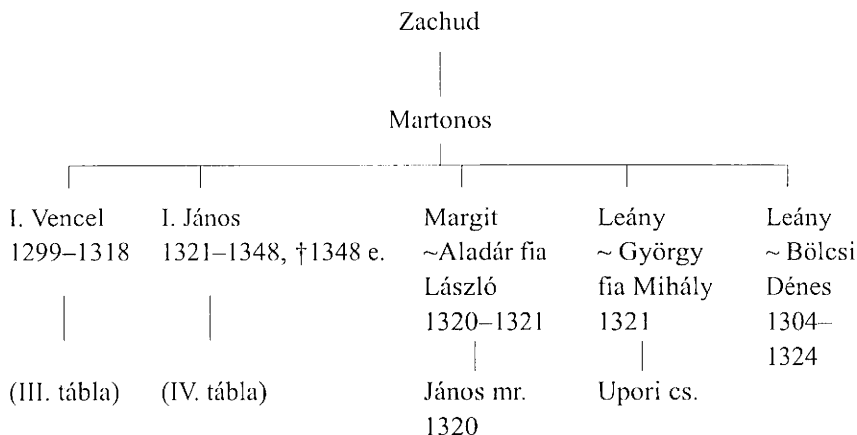
33 Lásd az 5. jegyzetet.

34 Károlyi, Azar, Helmecke, Újfalu, Galach, Abara, Upor.

35 *Károlyi* I. köt. 31. p. Itt még egyszer meg kell említenünk az Izsépiaktól kártérítés és bírságok fejében elnyert birtokrészeket – Izsépet, Mérket, Megyaszót, Éneruhot. Ezek a birtokok azonban, ha valaha ténylegesen is birtokba vették őket, nem maradtak sokáig a kezükön. Vö.: *Karácsonyi*, Nemzetiségek 275. p.

36 Természetesen a Pelejteiek sem maradhattak ki a központi hatalom meggyöngyült pozíciójából fakadó, valamint a területiális hatalmak kialakulását természetesen kísérő viszályokból, fegyveres küzdelmekből, hatalmaskodásokból. Említettük már Upor és Szántes megrohanását, ahol komolyabb harc is kialakulhatott, hiszen, legalábbis az oklevél tudósítása szerint, Pál bán fia Miklós Martonost, Pongrátót és néhány szolgájukat életveszélyesen megsebesített (*mortaliter vulneravit*). Egy másik alkalommal, a már említett Bogát-Radvány nembeli Izsépi István fia István és Boksa fia Franchik pusztítja Martonos birtokait. 1299-ben egyik szolgájának meggyilkolása miatt ítélnék meg számára 14 márka kártérítést, még ugyanebben az évben Martonos fia Vencelnek ítélnék keze megcsonkításáért és javainak elrablásáért 50 márkát. Egy évvel később megint az Izsépiek ügye kerül elő. A még hosszú évekig elhúzódó ellenségeskedés során ekkor 35 márka, majd nem sokkal később újabb 8 márka fizetésére kötelezik az Izsépieket. Egyébként a meg nem fizetett kártérítések és bírságok fejében ekkor kerülnek a Pelejteiek kezére Izsépi, Mérk, Megyaszó, Enuruh birtokok egyes részei. Szintén említettük már Abara birtok kirablását. 1300. április 14-én Zachud fia Martonosnak és Simon fia Mihálynak (a Kisazariak ősnéke) esküt kell tenniük az ügyben, hogy nem okoztak 30 márka kárt György fia Péter comesnek. *Károlyi* I. köt. 25–26., 26–27., 28–29., 29–30. p., *HO* VII. köt. 311., 322. p., *Zichy* I. köt. 95–96., 97–98. p.

II. tábla

Amadé familiájában

Aba Amadé a XIII–XIV. század fordulójára kiépítette tartományúri hatalmát a magyar királyság északkeleti részén, elsősorban Abaúj, Bereg, Sáros és Zemplén megyében.³⁷ A köznemesség legnagyobb része akarva-akaratlanul elfogadta a tartományúr fennhatóságát, és Amadé familiárisa lett. Ez történt a Pelejteiekkel is. A tartományúr halála után Kassa városa és az Amadé fiak között létrejött megállapodás kezei között két Pelejte is szerepel, Zachud fia Martonos és Martonos fia Vencel.³⁸ Az esetről kiadott oklevelek közül az egyik³⁹ így aposztrofálja a „túszokat”: *nobiles ad eos* [ti. az Aba-fiak] *spectantes, seu de illa societate existentes*. Vagyis a felsoroltak vagy az Abák rokonai vagy familiárisai, mindenesetre az Aba territórium jelentősebb, tekintélyesebb birtokosai voltak. A túsznévsor szerkezete arra utal, hogy a jelentőség, a befolyás, a rang sorrendjében írták össze a kezeseket. Elöl a család, Amadé közvetlen hozzátartozói, majd a legtekintélyesebb familiári-

37 *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979., Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Bp., 1978., Zsoldos, Kassa.*

38 Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk.: Kristó Gyula. II. Bp.–Szeged, 1992. nr. 150., *Zsoldos, Kassa* 353. p.

39 Márton egri püspök oklevele, melyet 1311. október 8-án az egri káptalan átit. Idézi: *Zsoldos, Kassa.*

sok (pl. a Balassák ősai) és az Aba nemzetség más ágainak a tagjai, végül a környező megyék köznemesei. Az utolsó részben viszont, annak a legelején sorolják föl a Pelejteieket, ami a köznemességen belüli vezető pozícióra utalhat. Úgy véljük tehát, hogy Martonos és Vencel az Abák hívei voltak, s minden különösebb kényszerítő erő nélkül ismerték el fennhatóságukat. Ez már csak azért sem okozhatott különösebb nehézséget számukra, mert Amadé kezdetől fogva I. Károlyt támogatta a trónharcok során, így a Pelejteieknek, mint Aba-familiárisoknak nem kellett szembenézniük, legalábbis Amadé életében a felségsértés lehetőségével. Sőt a király kegyét is elnyerhették így. 1307-ben I. Károly vámszedést engedélyez Martonos és Vencel számára az Opour, és az Olchia folyón,⁴⁰ az indoklás szerint mindazokért az érdemekért, melyeket a király szolgálatában szereztek *cum omni fervore fidelitatis*, különösen pedig azokért a szolgálatokért, amelyeket Vencel szervieniseivel együtt mutatott be Esztergom vára alatt. Úgy gondoljuk, nem arról van szó, hogy az 1307-ben még az Amadé familiától független nemesek a király szolgálatában szereznek érdemeket. Sokkal inkább arról, hogy az Abák familiárisaként lehetőség nyílt a király szolgálatára. Ezzel egybevág az is, hogy Aba Amadé, miután lengyelországi ügyeit lezárta, 1307-ben kapcsolódik be újra aktívan a magyar belpolitikába,⁴¹ jelen van október 10-én a rákosi országgyűlésen, amikor elismerik I. Károlyt Magyarország királyának. A Pelejteiek adománylevele szeptember 29-én kelt, s bár azt, hogy hol, a dátumsor töredékessége miatt nem tudjuk egészen pontosan, mégis valószínűsíthető, hogy az országgyűlés előkészületei során Budán, s talán maga Amadé eszközölte ki számukra. Az Amadé familiába tartozás és a királyhűség tehát 1311-ig, a kassai incidensig nem voltak egymást kizáró fogalmak. 1311 után természetesen alapvetően megváltozott a helyzet. Ahogy arra Zsoldos Attila felhívta a figyelmet, a familiárisi viszony Amadéhoz fűzte a nemeseket, nem a fiaihoz, így szinte Amadé halála pillanatában megkezdődött familiája felbomlása. A Kassa városának adott túsok pedig nem feltétlenül támogatták a továbbiakban is az Amadé-fiakat.⁴² A Pelejteiek, legalábbis közülük Vencel biztosan elhagyta az Abák familiáját és a királyhűséget választotta.⁴³ 1317-ben részt vett a debrece-

40 Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. köt. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban: *AO*) I. köt. 135. p. A király a vámok mértékét is meghatározta.

41 *Kristó*, Rozgony 35. p.

42 A rozgonyi csatában a túsadók közül kilencen a király, tizenegyen az Amadé-fiak oldalán harcoltak. *Zsoldos*, Kassa 361–362. p.

43 A kassai megállapodással Zemplén megye a király kezére került. Nyilván ez a tény is befolyásolta a Pelejteiek pártválasztását.

ni csatában, s ezért adományt kapott Abara birtokra,⁴⁴ majd miután az ott szerzett sebeibe behalt, I. Károly megerősíti azt a még életben lévő apja, Martonos számára.⁴⁵

Krízis és birtokosztály

A XIV. század első harmada azonban nem csak sikereket hozott a Pelejteieknek. Vencel királypártisága nem volt elég a Pelejtei-birtokok további gyarapítására, sőt még a védelmére sem. 1324-ben ugyanis elvesztik egyik fontos birtokukat, Nagyazart. Az Izsépiekkel különböző, Vencel által elkövetett hatalmaskodások miatt folyó per során felhalmozódott bírságokat nem tudták kifizetni. Ezért az időközben elhunyt Vencel testvére, Pelejte I. János, az oklevél szavai szerint nem csupán birtokait és javait veszthette volna el, hanem fej- és jószágvesztésre is ítélték volna. Kétségbeejtő helyzetében a füzéri várnagy, Újfalui Mihály sietett a segítségére és kifizetett helyette száz márkát, valamint kapcsolatai révén közbenjárt az érdekében.⁴⁶ Ennek fejében kellett lemondaniuk Nagyazarról.⁴⁷

A Pelejteiek a század legnagyobb krízisét élték át ezzel a birtokvesztéssel, hiszen vagyonuk jelentősen csökkent, valamint az ekkoriban fellépő új generáció, Vencel fia Miklós,⁴⁸ és I. János a család relatív szegénységét növelték. Tehát a csökkenő birtokoknak egyre több embert kellett eltartaniuk. És itt nem pusztán Nagyazar elvesztéséről volt szó. 1321-ben már eladták Upor egy részét, majd 1324-ben, tehát Nagyazar kényszerű átadásának évében Bölcsi Dénes⁴⁹ felesége,

44 Lásd a 31. jegyzetet.

45 DF 220653. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciæ. Red. Vincent Sedlák. Bratislava, 1987. II. (a továbbiakban: *RDES* II.) nr. 393., *Zsoldos*, Kassa 353. p., *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: *Századok* 122. (1988) 1–2. sz. (a továbbiakban: *Engel*, 1998.) 117. p.

46 *Károlyi* I. köt. 191–192. p.: „*nedum suas possessiones et sua bona amittere potuisset, verum etiam capitali sententia condemnandus fuisset adiudicatus, nec alias unde ab huiusmodi gravaminibus iudiciorum et sue persone periculo liberari et expediri potuisset, nisi idem magister Michael pro ipsius defensione et suarum possessionum centum marcas grossorum plene persolvisset et magnos labores per se et per suos amicos eidem Johanni in suis causis fecisset et habuisset ...*”

47 A dolog lényegét tekintve, egyszerű adásvételről van szó. A későbbi perek során az Újfaluiak erre is hivatkoznak, tehát, hogy vétel címén van a kezükön a birtok.

48 Vencel korai halálával fia, tehát Martonos unokája: Miklós kerül előtérbe, aki Martonos fiával Jánossal viszi a család ügyeit. Itt tehát két eltérő generáció lép fel együttesen.

49 Bölcsi, vagy Böcsi, az ónodi Czudarok őse.

Martonos lánya javára adnak ki iktatási parancsot leánynegyed címén Pelejte egy részére, majd a többi birtokukból járó leánynegyedért átadták Galachot.⁵⁰ 1327-ben Pelejtei I. Miklós összes birtokrészét zálogban találjuk Bölcsi Dénesnél, s mivel azokat nem tudja mással kiváltani, átad két ekényi földet Újfaluban.⁵¹

A birtokügyekben I. János és I. Miklós jobbára együtt léptek fel, ami közös birtoklásra utal. Az 1327-es zálogügyletben azonban csak Miklós vesz részt, és kifejezetten az ő birtokrészeit (*porciones suas*) említik. Pelejtei János csak hozzájárulását adja az ügyhöz. Két évvel később pedig ugyanezeket a birtokokat János váltja ki,⁵² mivel Miklós szegénysége folytán (*propter suam inopiam et paupertatem*) erre nem képes. Most Miklós adja ehhez a *consensus*-át, fenntartva azt a jogát, hogy később kiválthassa a mondott birtokokat. A birtokosztály tehát valamikor 1324 és 1327 között történt meg. Csak így, tehát a gazdálkodás elkülönülésével magyarázható, hogy Pelejtei Miklós elszegényedett, míg I. János nem. 1347-ben János és Miklós gyermekei mindenesetre már egy korábbi, atyjaik által végrehajtott birtokosztályt vizsgálhatnak felül.⁵³

A Pelejteiek két ága között megmutatkozó vagyoni különbségek egyre erősödő feszültséget indukáltak. A birtokok első felosztása során is, úgy tűnik az erősebb, jobb pozícióban lévők akarata érvényesült. Majd a családon belüli viszály rokonyilkossághoz vezetett, I. János ugyanis, pontosan nem meghatározható időben megölte I. Miklóst. Erre hivatkozva kezdtek pert Miklós gyermekei a 40-es évek második felében, amelyet aztán fogott bírák útján fejeztek be 1347-ben.⁵⁴ Az egyezség értelmében a korábbi igazságtalan birtokosztályt korrigálendő, Pelejte és Helmecke birtokokat két egyenlő részre osztották fel,⁵⁵ valamint Miklós vérdíjaként János fiai átadták a nekik jutott birtokrészek negyed részét Miklós fiainak. Ezen kívül János fiainak el kellett hagyniuk az atyai kúriát (*curia patris*). Közösen birtokolták viszont továbbra is a Szent János egyház kegyuraságát.

50 Úgy tűnik, itt tényleges birtokátruházásról van szó: „*quandam possessionem ... Galach vocatam ... iuxta ordinacionem proborum virorum cum suis utilitatibus omnibus eidem domine ... pro eadem quarta sua perpetuo possidendam contulisset.*” *Károlyi I.* köt. 61. p. 1327-ben azonban már zálog címén van Bölcsi Dénes kezén. *Károlyi I.* köt. 64–65. p.

51 Upor: *Zichy I.* köt. 208–209. p., Nagyazar: *Károlyi I.* köt. 195. p., Pelejte: *Károlyi I.* köt. 59., 60–61. p., Újfalú: *Károlyi I.* köt. 64–65. p.

52 DL 99407.

53 *Károlyi I.* köt. 169–171. p.

54 *Quia possessiones ipsorum ... inter Johannem et Nicolaum, patres ipsorum minus iuste fuissent divise et per guerram idem Nicolaus filius Vinchlo per Johannem filium Mortunus murtunus extitisset* osztják fel újra Pelejte és Helmecke birtokokat.

55 Nagyazar ekkor nincs a kezükön, ezért nem szerepel a birtokosztályban.

Ezzel a birtokosztállyal lép fel a Pelejteiek újabb generációja. I. Miklós fiai: I. Dénes és I. György, valamint I. János fiai: I. László, II. Zachud, II. Miklós és I. András.⁵⁶ Ennek a nemzedéknek lesz a feladata, hogy megállítsa a vagyonvesztés folyamatát, és visszaszerezze Nagyazart.

A Nagyazar–per

Nagyazar a Pelejteiek öröklött, törzsbirtokai közé tartozott, elvesztése az atyafiság összvagyonának vesztesége volt. Visszaszerzése létfontosságú kérdéssé vált a számukra, már csak azért is, mert a század elején megfogyatkozott a család birtokállománya. I. Miklós pedig, ahogy fentebb láttuk, kifejezetten szegénységben élt. Nem véletlen tehát, hogy ő lép fel elsőként ez ügyben. 1341 legelején⁵⁷ a nádor előtt pert indított Füzéri (Újfalui) Mihály fia János⁵⁸ ellen, mondván, hogy nevezett János elfoglalva tartja Nagyazar felét,⁵⁹ amely pedig az ő Martonos fia Jánossal közösen bírt osztatlan örökbirtoka (*suam esse hereditariam et cum Johanne filio indivisam diceret*). Miklós a foglalás jogcímét firtatta. A per a lehető legegyszerűbben folyt le. Újfalui János, ügyvédje útján közölte, hogy a birtokot vásárlás címén (*emcionis titulo*) bírja, s kész bemutatni az egri káptalan erről kiállított privilegialis oklevelét. A nádor az oklevél bemutatását el is rendelte, amelyre egy halasztás után, május 1-jén került sor. Miklós ügyvédje az oklevéllel kapcsolatban semmilyen kifogással nem tudott élni és más számukra kedvező körülmény sem merült fel, így a nádor Miklóst patvarkodásban bűnösnek ítélte, megfosztotta minden birtokától, Nagyazart pedig meghagyta Újfalui János kezén.

Miklós kétségbeesett kísérletének értékelhetjük e pert. Nem világos, miben reménykedett egyáltalán, hiszen nem volt egyetlen ütökártya sem a kezében. Ellenfele számára az egri káptalan privilégiuma teljes biztonságot nyújtott ebben a kér-

56 András nem szerepel a birtokosztályról kiállított oklevélben.

57 1341. január 13-án, a permenet leírása: *Károlyi* I. köt. 192–194. p. 1335-ben már folyt egy per a Pelejteiek, egészen pontosan I. János és Újfalui János között, ennek tárgya azonban nem Nagyazar volt, hanem egy, a Helmeche folyón lévő malom hasznának birtoklása. *Károlyi* I. köt. 98., 99. és 115. p.

58 Mihályt füzéri várnagysága miatt nevezik Füzérinek, a család azonban Újfalui birtokról nevezi magát. Itt idézik Jánost 1350-ben. *Károlyi* I. köt. 185–186. p. Az 1351. évi itéletlével világosan beszél: *Johannes filius Michaelis dicti Fyzer de Uyfalu*.

59 Nem világos, miért csak a birtok felét pereli, hiszen az 1324. évi oklevél szerint az egész birtokot átadták. Talán csak a saját örökrészét akarta visszaszerezni. Ugyanakkor osztatlannak mondja a birtokot, aminek nyilván az a magyarázata, hogy a birtokosztály során, Nagyazar nem lévén a kezükön, nem is osztották fel.

désben, legalábbis, a birtokot ténylegesen átadók, és arra szavatosságot vállalók, I. Miklós és I. János életében. Nagyazar visszaszerzése egy ideig le is került a napi-rendről. Az újabb offenzíva 1348-ban kezdődött, amikor I. János lánya, Margit benyújtotta igényét a Nagyazar birtokból neki járó lánynegyedre. A per ebben az esetben tehát nem akörül forgott, hogy milyen jogcímen birtokolja Újfalui János Nagyazart, hanem, hogy Margit élt-e már a birtok elidegenítésének idejében. Amennyiben ugyanis bebizonyosodik, hogy élt abban az időben, joga van a birtok negyedrészéhez.⁶⁰ Ebben az esetben tehát nem volt perdöntő az egri káptalan oklevele. Nem is ért olyan egyszerűen és gyorsan véget az ügy. Többszöri halasztás után még 1351-ben is tartott a per, amikor a püspöki vikáriusok kiküldték embereiket Margit asszony életkorának pontos megállapítására.⁶¹ Ugyanebben az évben azonban egy másik per is kezdődött a nádor előtt, amelyet Pelejtei I. János fia: I. László kezdeményezett. Ő visszatért az eredeti kérdéshez és Újfalui János jogcímét vitatta. Az alperes természetesen továbbra is bízott oklevelében, valamint mellette szólt a nádor 1341. évi döntése is, ennek megfelelően magabiztosan jelentette ki, hogy érvényes oklevelek erejével (*vigore efficacium instrumentorum*) tartozik hozzá a kérdéses birtok. A per ebben az esetben is elhúzódott,⁶² és az oklevelek bemutatására csak 1351-ben, Szent Jakab apostol ünnepének nyolcadán került sor. Újfalui János elsősorban az ismert okleveleire, tehát az egri káptalan 1324. évi privilégiumára, Drugeth Vilmos nádor 1341. évi pátensére és egy 1348. évi tiltakozó oklevélre kívánt támaszkodni, amelyek úgy látszottak, biztosítják számára Nagyazar birtoklását. Pelejtei I. László okleveleinek bemutatásával azonban fordulat állt be az ügyben. A nádor elé tárta ugyanis a leleszi konvent és az egri káptalan egy-egy oklevelét, melyekben I. János fiai, a még gyermekkorú László és András tiltakoznak az ellen, hogy apjuk Nagyazart átadja Füzéri (Újfalui) Mihálynak. Ráadásul bemutatta az egri káptalan egy másik oklevelét, amelyből kiderült, hogy Újfalui János ügyvédje az előbb említett lánynegyed per során a káptalan előtt ujjával Lászlóra mutatva elismerte, hogy I. János fia Nagyazar átadásakor már a világon volt.⁶³ Ez a három oklevél egyértelműen bizonyította, hogy a kérdéses időben már

60 *Eckhart Ferenc*: Vita a leánynegyedről. In: Századok, 66. (1932) 9–10. sz. 408. p., *Holub József*: A leánynegyedről. In: Turul, 42. (1928) 1. sz. 106–115. p.

61 1348: *Károlyi I.* köt. 176–178. p., 1351: *Károlyi I.* köt. 198–200. p. A per végkimenetelre nem ismert. Mindenesetre 1352-ben Margit a Nagyazarban lánynegyed címen őt megillető *joqról (totale ius)* mond le testvérei javára, vagyis még nem kapott belőle birtokrészt. *AO I.* köt. 614–615. p.

62 A pert többször halasztották, mivel Újfalui János a király szolgálatában a tengeren túl harcolt (*Károlyi I.* köt. 190. p.), valamint súlyos betegsége hivatkozva (*Károlyi I.* köt. 190–191. p.).

63 Ez ellen a kijelentés ellen tiltakozott, igaz kicsit megkésve, 1348-ban Újfalui János.

éltek János örökösei. Középkori jogunk szerint pedig az örökösöknek születésük, sőt a fogamzás pillanatától joguk van az ősi vagyonban, s abból őket nem lehet kizárni.⁶⁴ A nádor is lényegében így érvelt, amikor az ítéletlevelében arra hivatkozott, hogy Újfalui János nem Pelejte I. László, hanem apja I. Miklós oklevelével próbálta bizonyítani igazát (*idemque Johannes ... per exhibicionem litterarum suarum empcionalium predictarum non ipsius Ladislai, sed prefatorum Johannis patris sui ... porciones in dicta Noghazar habitas, ad eundem Michaelem patrem suum empcionis titulo devolutas fuisse comprobabat ...*). Tehát a(z ősi)birtok jogszerű átruházásához szükség lett volna minden olyan személy hozzájárulására, aki abban jogot bírt. I. László pedig oklevelekkel bizonyította, hogy nem hogy nem adta hozzájárulását az elidegenítéshez, hanem kifejezetten tiltakozott ellene.⁶⁵ A nádor ítéletében mindezeknek megfelelően leszögezte, hogy Pelejte I. Miklós részeit jogszerűen birtokolja *titulo empcionis* Újfalui János, I. László részeit, vagyis Nagyazar negyedét (*quartam partem videlicet totalis ipsius possessionis*) azonban vissza kell adnia.⁶⁶

Pelejte I. László a megnyert per után nyeregben érezvén magát, dülőre akarta vinni Nagyazar dolgát, és nem teljesen egy hónappal a birtok negyedébe való iktatása után, fogott bírák útján kívánta számára kedvezően rendezni Nagyazar, Újfalui János kezén maradt 3/4 részének az ügyét.⁶⁷ A bírák azonban átvizsgálván az okleveleket, úgy találták, hogy ez túl nehéz döntés számukra és az ügyet a királyi kúriába utalták át.⁶⁸ A per az országbíró előtt végülis csak 1353-ban kezdődött meg, amikor Pelejte I. László Nagyazart az ő örökbirtokának (*tres partes ... possessionis sue hereditarie*) nyilvánította és újfent Újfalui János birtoklásának jogcímét akarta megtudni.⁶⁹ Ő természetesen az 1324. évi oklevélre hivatkozott, majd az oklevél bemutatása után, szavatosként a bíróság elé állította Pelejte Vencel fia Miklós fiait: Dénest és Györgyöt. Erre azonban csak hosszas perhallasztások után, 1355 no-

64 *Holub József*: Az életkor szerepe középkori jogunkban. Bp., 1922. 7–10. p.

65 Az esettel kapcsolatban két dolog képzelhető el. Vagy I. János jól átgondolt stratégiájáról van szó, tehát a birtok átadásakor már számított rá, hogy fiai valamikor visszaperelik Nagyazart (mert az kevésbé valószínű, hogy a gyerekek, mégha a szervienseik vezették is őket az illetékes egyházi intézményekhez, önállóan, maguktól tiltakoztak volna), vagy pedig hamisították a két oklevelet. Sajnos, mivel mindkettő átiratban maradt fenn, oklevéltani kritikával nem tudunk élni.

66 A perre vonatkozó összes oklevél átirva a nádor ítéletlevelében és iktatóparancsában. *Károlyi* I. köt. 188–197. p. Jelentés az iktatásról, határjárás: *Károlyi* I. köt. 201–203. p.

67 Az iktatás: 1351. szeptember 26., a fogott bírák döntése: 1351. november 19.

68 DL 69677, *Károlyi* I. köt. 204–205. p.

69 *Károlyi* I. köt. 227–228. p.

vemberében kerülhetett sor. A szavatosok a bíróság előtt azt vallották, hogy atyjuk, Miklós Azar birtoknak csak a felét adta el Újfalusi János apjának, Mihálynak, meghozzá csak azt a részt, amely hozzá örökség címén tartozott (*sibi hereditarii iuris titulo pertinuisse*), s csak erre vállaltak szavatosságot. Az ügyet tovább bonyolította, hogy Pelejte László Nagyazart közben visszafoglalta. Az országbíró előtt egyébként ő is ugyanazokkal az oklevelekkel operált, mint korábban, tehát a birtokát ruházás elleni tiltakozásokkal. A perben elővezetett érvek és bizonyítékok mindenesetre jól kiegyensúlyozták egymást, ezt tükrözte az ítélet is: Újfalusi Jánost meghagyta Nagyazar birtok felében, vagyis abban a részben, amelyre Miklós és utódai szavatosságot vállaltak, Pelejte László pedig, a korabeli tiltakozások miatt, a birtok újabb negyed részét kapta. Elmarasztalták azonban a birtok felének jogtalan elfoglalásában, annak becsúje értékében.⁷⁰

I. László tehát fél évtizedes harc árán visszaszerezte Nagyazar felét, ettől az időtől fogva itt lakik, itt van a háza, rezidenciája,⁷¹ s ekkortól nevezik őt és leszármazottait több-kevesebb következetességgel, erről a birtokról, Nagyazariaknak is. A birtok tulajdonviszonyaiban ezután nem tudunk jelentősebb változásról, bár a birtokszomszédok közötti ellenségeskedés nem ült el.⁷² A másik ágon, Miklós fiai nem tudtak ilyen eredményeket felmutatni. Apjuk 1341-ben elszenvedett pervesztése után nem merték megkockáztatni, hogy újra fellépjenek ez ügyben.

Ellentétek az atyafiságon belül

Az atyafiság egészének belső viszonyait vizsgálva egymásnak látszólag ellentmondó jelenségeket figyelhetünk meg. Az alább tárgyalandó dunántúli örökség ügyében együtt lépnek fel a Pelejteiek a Kisazariakkal, ugyanakkor, ezzel szinte egyidőben a zempléni birtokaik kapcsán kiéleződnek az ellentéteik. Az atyafiság birtokállományát, annak védelmét, vagy gyarapítását érintő ügyekben természet-

70 *Károlyi* I. köt. 227–234. p.

71 DL 69689.

72 1360-ban Pelejte László kezdeményezett pert Újfalusi János ellen Nagyazar határai ügyében. *Károlyi* I. köt. 244–245., 245., 246. és 246–247. p. 1363-ban, még talán az előző ügühöz kapcsolódóan, szintén Pelejte László kérésére átírják az 1324. évi birtokát ruházó oklevelet Nagyazar pontos határaival együtt: DL 69687. Folyt per később is, igaz már más szereplőkkel. 1374-ben Erzsébet királynő megparancsolja a nádomnak, hogy Pelejte János fia András Nagyazar birtok felének az ügyében Újfalusi János fia Miklós ellen viselt perét késlekedés nélkül fejezze be: DL 69699. 1372-ben feltűnik I. Miklós ága is. Miklós fia Dénes ekkor pert folytat Újfalusi János fiai ellen. Sem a per pontos tárgya, sem az eredménye nem ismert: DL 69967.

szerűleg együttműködtek. Ezt diktálta a legelemibb érdekük. Ez a szolidaritás azonban nem simította el a belső ellentéteket, mindenekelőtt a Nagyzsar és Kisazar határaival kapcsolatos problémákat.

1359-ben az országbíró előtt pereskedtek Pelejtei László és Kisazari István és Mihály a birtokaikat elv拉斯ztó határok ügyében. 1361-ben Kisazari Simon fia Jakab perli hasonló ügyben Lászlót. 1364-ben bejárták a két birtok határát, de végső megegyezésre csak egy év múlva jutottak.⁷³

A Kisazari–Pelejteit ellentét a század nyolcvanas éveiben újul fel. Az 1383/84 fordulóján elhunyt I. András, akinek felesége révén egyébként az atyafiság a Nagymihályiakkal került rokonságba,⁷⁴ végrendeletében⁷⁵ Kisazari Péterre, mint gyámra bízta gyermekeit és a rájuk hagyott birtokok védelmét. Erre kötelezte őt 1385-ben Erzsébet királyné parancsa is. Mégis már 1384-ben András hagyatékából származó bizonyos értékű tárgyak és fegyverek ügyében vizsgálódnak a zempléni szolgabírák Pelejtein. A gyermek II. Jánost anyai nagyapja a Nagymihályi rokonságba tartozó Lucskai Mikós képviselte, mint ahogy négy évvel később abban a perben is, mely azért robbant ki, mert a Kisazariak megakadályozták, hogy az örökösök birtokba vegyék pelejtei, nagyzsari birtokrészeiket és egy pataki szőlőt. A per során a Kisazariak egy halvány utalás erejéig az atyafiság birtokainak védelmére hivatkoztak mondván, hogy a Nagymihályiak szerepvállalása a birtokok megszerzésére irányul,⁷⁶ mással nem is nagyon magyarázhatták magatartásukat, hiszen a végrendeletnek megfelelően elismerték II. János jogigényét a mondott birtokokra. Az országbíró azonban nem

73 Az elmérgesedő viszonyt jól mutatja a Kisazariak hatalmaskodása: 1362: *Károlyi* I. köt. 253. p., határjárások: DL 5334, 69686 és 69688.

74 Pelejtei I. András felesége Nagymihályi Magdolna, akinek apja Lucskai Miklós kieszközli lánya fiúsítását, mivel ekkor még nem született meg fia, Magdolna testvére, Lucskai László. A fiúsítás ellen természetesen rokonaik, Tibai Lőrinc utódai tiltakoztak. Az ügyben 1372 és 1376 között folyó per: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk.: Nagy Gyula. I. köt. Bp., 1887. (a továbbiakban: *Sztáray*) 391–392., 405–406., 408–409., 412–413. p., *Károlyi* I. köt. 351. és 353. p. A per kimeneteléről nincs tudomásunk, de valószínű, hogy a fiúörökös megszületése oldotta meg a kérdést. Pelejtei András utódai mindencetre Nagymihályi Magdolna lánynegyede révén birtokolnak Ung megyei Nagymihályi birtokokban a XV. században. *Sztáray* II. köt. 178. p. Nagymihályiakra: *Engel*, Ung 30–39. p. Az esetet ismerteti: *Fügedi*, Elefánthyak 96. p.

75 Részletesebb elemzését lásd a birtokokról, valamint az anyagi kultúráról szóló fejezetekben.

76 „... pro eo fecisset prohibitionem prenotatam, quia ... premissis etiam tempore dicte possessionarie introductionis et statutionis, nonnulli proximi annotati Johannis portionem in dictis possessionibus Pelehte et Azur vocatis non habentes, simul cum prenotato Johanne in predictas portiones possessionarias eiusdem Johannis possessionibus in predictis abitas, tamquam alienigenae condescendere, et sic dictas portiones possessionarias pro se usurpare voluissent.” *Sztáray* I. köt. 479–480. p.

adott helyt félelmeiknek és a Lucskai Miklós által képviselt Jánosnak iktatták a birtokokat.⁷⁷

Az atyafiságon belül a két család érdekeit mindenesetre nem volt könnyű összeegyeztetni. A szolidaritás elméletileg még létezett, de jól láthatóan a Kisazariak pont olyan esetben hivatkoztak rá, amikor annak szellemével ellentétesen cselekedtek. A család érdekei megbontották az atyafiság hagyományos összetartozását. A Kisazariak, amint lehetőségük nyílt rá, megpróbálták rátenni a kezüket Pelejtei-birtokokra. Bizonyos értelemben „kétfrontos harcra” kényszerültek. Egyrészt megtettek mindent az atyafiság összvagyonának az idegenekkel szembeni védelméért, másrészt késznek mutatkoztak közvetlen rokonaik ellenében is érvényesíteni családi érdekeiket. A szolidaritásnak tehát két szintjét különböztethetjük meg. Jól látható azonban, hogy a szűkebb közösség összetartó ereje volt az erősebb.

A dunántúli örökség

A Pelejtei-Kisazari atyafiság egészének közös ügye volt viszont a dunántúli örökség megszerzése. A kérdéses birtokokról ugyan már csak akkor értesülünk, amikor az atyafiság megpróbálja visszaszerezni azokat, a rendelkezésünkre álló információkból azonban nagyjából rekonstruálni tudjuk az események korábbi menetét, a birtokok megszerzésének módját és öröklését. Azért, hogy érvelésünk logikus legyen, először azokat az adatokat ismertetjük, amelyekben biztosak lehetünk. Így a történetvezetés kronologikus, lineáris menetét megszakítva kénytelenek vagyunk a későbbi események felől megközelíteni a problémát.

1370-ben Kisazari Simon fia Jakab, és Kisazari Mihály fia Péter a Zemplén és Ung megye nemessége számára tartott nádori gyűlésen arra kérték Zemplén megye hatóságait, hogy igazolják azon állításukat miszerint néhai Simon fia Leusták, az ő ősüknek Mihálynak az édestestvére volt. Erre azért volt szükség, mert Leusták birtokai ekkor már idegen kézen voltak. Farkasd és Alkéked a cikádori apátén, Fazekas (másnéven: Lappancs vagy Füzes), Apáti és Zebegénymonostora Bozók fia Miklósén, Avra⁷⁸ (másnéven Uras) pedig részint a királyén, részint Vid fia Györgyén.⁷⁹ A Kisazariak a rokonság, tehát a törvényes öröklés jogának igazolásával

77 A végrendelet: *Sztáray* I. köt. 463–465. p., az ügyre vonatkozó további oklevelek: *Sztáray* I. 463., 473., 479–482. p., *Károlyi* I. köt. 430–431., 433. p.

78 Bizonytalan olvasat, esetleg Avva, Anna.

79 DL 69694. *Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* (a továbbiakban: *Győrffy, ÁMTF*) I. köt. Bp., 1987³. Baranya megyénél csak Apáti, Füzes(d) és Zebegénymonostora van felsorolva. Apáti a szeri monostor földje (i. m. 271. p.), Füzes(d)nek

akarták megszerezni a minden bizonnyal magtalanul elhalt Leusták birtokait. Nem ez volt az első kísérletük. A hatvanas években több alkalommal megkísérelték különböző fórumokon érvényesíteni jogaikat.⁸⁰ Az ügyben elsősorban a Kisazariak léptek föl, de nyilvánvalóan a Pelejteiek is érdekeltek voltak. 1366-ban, amikor a rokonság legszélesebb spektrumát fogták át, ott szerepeltek természetesen a Pelejteiek is, mint akik jogot formálhatnak a kérdéses birtokokra.⁸¹ Két dolog érdemel figyelmet ez ügyben, amelyek fényt vethetnek a birtokok eredetére. Egyrészt az, hogy a Kisazariak és a Pelejteiek elegendőnek találták a rokonság bizonyítását jogaik érvényesítésére, valamint az, hogy a birtokokat Leusták *örökbirtokainak* mondták.⁸² Ez, véleményünk szerint azt jelenti, hogy a birtokszerző nem Leusták, aki már örökölte azokat, hanem feltehetően apja, Simon, akit egyébként egy ízben Zebegénymonostori előnévvel illettek. Fiai tehát, Mihály és Simon osztozhattak meg úgy a birtokaikon, hogy a zempléni részek Mihályé, a dunántúliai Leustáké lettek. Ezután, valamikor a XIV. század első harmadában „fiú utód vígasza nélkül” hunyt el Leusták. A birtokai tehát jog szerint az atyafiságra szálltak, valamennyi ágra együtt. Ennek ellenére, talán a túl nagy távolság miatt, mind a Kisazariak, mind a Pelejteiek késlekedtek érvényesíteni jogaikat. Bár 1342-ben Pelejtei I. Miklós és Kisazari Miklós tiltották Pelejtei I. Jánost attól, hogy a baranyai Farkasd birtokukat eladományoztassa sógorának (*gener*) Szentalberti Mártonnak,⁸³ tehát napirenden volt a kérdés, de ez a mozzanat is mintha arra utalna, hogy nem igazán tudtak mit kezdeni a nagy távolságból fakadó nehézségekkel. Ezután majd két évtizedig nincs tudomásunk arról, hogy tettek volna bármilyen lépést is az ügyben. Ez alatt az idő alatt kerülhettek idegen kézre a birtokok. 1360-tól egy új generáció (Kisazari Jakab, Pelejtei László) tett kísérletet a birtokok visszaszerzésére, úgy véljük, sikertelenül. Annak ellenére maradt eredménytelen a birtokvisszaszerzési akció, hogy mind Zemplénben, mind Baranyában elismerte a helyi nemesség a rokonságukat Leustákkal, ezzel tehát a jogigényüket is. A birtokon (ekkor már) belül lévőkkal szemben azonban ez kevésnek bizonyult. Okleveleik, legalábbis azok egy részének erejére ekkor már nem számíthattak. 1366-ban ugyanis azt jelentette a szekszárdi konvent a nádornak, hogy a Pelejteiek és a Kisazariak okleveleit, me-

több birtokosa is van, a Gerdeick és Boloscy fiai (i. m. 304. p.), Zebegénymonostora a Szt. Mihály apátság birtoka. *Csánki* III. köt. 424. p. Farkasd részben köznemescké, részben a széki monostoré.

80 1360: DL 69685. 1366: *Károlyi* I. köt. 262–263., 263–264., 264–265., 265–266 p. 1368: *Károlyi* I. köt. 310. p.

81 Lásd a család eredetéről írt fejezethez tartozó 25. jegyzetet.

82 „*possessiones dicti Leustachii fuissent hereditarii*”

83 *AO* IV. köt. 203. p.

lyeket a konvent sekrestyéjében őriztek, korábbi apátjuk, Jardanus átadta ellenlábasuknak, Bozók fia Miklósnak. Ezzel pedig az okleveles bizonyítás perdöntő lehetőségétől fosztotta meg őket.⁸⁴

A dunántúli örökség tehát elveszett a Pelejteiek és a Kisazariak számára, s ezzel birtokaik gyarapítására a század talán legnagyobb lehetőségét szalasztották el. Témanánk szempontjából leginkább az hangsúlyozandó, hogy ezen erőfeszítéseik nem vezettek eredményre, vagyoni helyzetükre így semmilyen hatással nem volt a dunántúli örökség.

A Martonos után következő generációk, a korán elhalt Vencelt leszámítva nem tudtak jelentősebb eredményeket felmutatni. Vencel fia Miklós pedig kifejezetten elszegényedett. I. János fiai, elsősorban I. László tevékenyebbnek mutatkozott nemzedéktársainál. Nagyazar egy részének visszaszerzésében ért el viszonylagos sikereket, és részt vett a dunántúli örökségért folytatott küzdelemben, de lényegében nem tudta bővíteni a családi vagyont. Úgy tűnik, a birtokok védelme lefoglalta a család minden erejét, így nem tekintettek azok határain túl, és más nagyobb szabású politikai vagy gazdasági vállalkozásba nem fogtak.

XV. század

A XIV–XV. század fordulóján új generáció tűnik fel. A Nagyazar egy részét visszaszerző I. László és I. András gyermekei: I. Mihály, illetve János és Oszvald, valamint I. Miklós unokái: III. János, III. Miklós, II. Vencel és IV. János. Az új generáció tagjai szemmel láthatóan mind társadalmi érvényesülésük előmozdításában, mind vagyoni helyzetük rendezésében, aktívabbak voltak mint elődeik. Életpályájuk ennek megfelelően változatosabban alakult. Feltételezhetően a generációváltás ebben az esetben is súlyosan felvetette a vagyon szétaprózódásának, relatív csökkenésének a kérdését. Az új nemzedék számára tehát elkerülhetlenné vált olyan területek keresése, ahol elismerést, mindenekelőtt anyagi elismerést vívhattak ki maguknak. A legkézenfekvőbb megoldás a familiárisi szolgálat volt, hiszen ezen keresztül juthattak tisztségekhez, jövedelemhez. Az I. Lajos király stabil uralma után következő zavaros idők végeztével Luxemburgi Zsigmond vette át a hatalmat. Új, akár köznemesi sorból származó családok emelkedtek bárói rangra (pl. Perényiek), akik közelében az érvényesülés újabb lehetőségei adódtak.

1403-ban Pelejteii II. Jánost azonban még a Zsigmond ellen lázadók seregében találjuk, Csáki Miklós erdélyi vajda oldalán. A felkelést elfojtották, az uralkodó

⁸⁴ *Károlyi* I. köt. 263–264. p.

nem alkalmazott súlyos retorziókat a résztvevőkkel szemben.⁸⁵ II. Jánost is felmenti a hűtlenség következményei alól,⁸⁶ sőt a továbbiakban sincs semmi nyoma a kegyvesztettségnek. 1407-ben Zsigmond a Pelejteiek nagyazari ágát, köztük természetesen a négy évvel korábban hűtlen II. Jánost megerősíti vagy inkább megvédi az úriszék tartásának jogában,⁸⁷ 1413-ban pedig a teljes Pelejtei-Kisazari atyafiság új adományt kap birtokaira.⁸⁸

A korszakban a Pelejteieket szolgálatuk elsősorban a Perényiekhez kötötte.⁸⁹ III. János 1411-ben Perényi Miklós bán özvegye és fia: Miklós újhelyi (pataki) várnagya.⁹⁰ 1413-ban ifjabb Perényi Miklós kérésére engedték el a Pelejteiei-Kisazari atyafiság felhalmozódott bírságait. Majd 1424-ben ugyanennek a Perényi Miklós-nak lett zempléni alispánja Pelejtei II. Vencel.⁹¹ A század második felében az utolsó ismert Pelejteiek: Péter és Gergely Perényi-familiárisként vettek részt hatalmaskodásokban.⁹² Ez persze nem jelentette azt, hogy a család ne tájékozódott volna másfelé is. IV. János Losonci Zsigmond és Dénes szalánci várnagya volt.⁹³ A Pelejteiek tehát megpróbálták kihasználni a familiaritás nyújtotta érvényesülési lehetőségeket, és ennek kézzelfogható eredményei voltak. Nagyhatalmú domi-

85 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984., *Engel Pál-Kristó Gyula-Kubinyi András*: Magyarország története (1301–1526). Bp., 1998. (a továbbiakban: *MoT*) 131–135. p.

86 *Károlyi I.* köt. 524. p.

87 DL 69747. Az úriszéki jog megerősítésére: *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és per-jog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. (a továbbiakban: *Hajnik*) 97–104. p., különösen 99. p.

88 1413. május 20-án kelt az adománylevél: DF 212152, 1414. április 21-én az iktatóparancs: Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára: Introductoriae et statutoriae P. 142. (DF 212116). Ebben az esetben nem az Engel Pál által kimutatott I. Lajos-féle adományreformmal bevezetett új adományról van szó, hanem a korábbi, hagyományos *nova donatio*ról, vagyis az atyafiság által már hosszú idő óta birtokolt javak újbóli adományozásáról. *Engel Pál*: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz., 137–157. p., *Gericz József-Ladányi Erzsébet*: Az „új adomány” jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban. In: *Levéltári Szemle*, 36. (1986) 21–30. p.

89 Valószínűleg már korábban is. Pelejtei I. András 1380-ban Perényi Péter és Miklós ügyvédje. *Zichy IV.* köt. 169–170. p.

90 *Károlyi I.* köt. 576–577. p.

91 Szepesti káptalan hiteleshelyi levéltára: Oklevelek 9. 6. 11. (DF 263103), Leleszi prépostság magánlevéltára: Acta sacculi 1400. 97. (DF 234157). *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. köt. Bp., 1996. (a továbbiakban: *Engel*, *Archontológia*) I. köt. 242. p.

92 1464: DL 15912, 1468: DL 16769.

93 Leleszi konvent hiteleshelyi levéltára: Acta Bercsényiana 4. 3. (DF 284036).

nusaik közvetíthették a számukra elérhetetlen távolságra lévő királyi udvar felé igényeiket. Legfontosabb sikerük ebből a szempontból a birtokaikra elnyert új adomány volt, amely ha nem is növelte, de legalább stabilizálta, megerősítette az atyafiság birtokállományát.⁹⁴

A közép- vagy kismemesi létből való kitörés, a társadalmi mobilitás másik útja az egyházi pályán való érvényesülés volt. Ezt választotta I. László fia: I. Mihály. 1396-ban nevezték ki a kolostor kegyurai, a Czudarok széplaki apátnak.⁹⁵ Ezután a család egyik legaktívabb tagja lett. Feltűnő, hogy míg a Pelejteieknek korábban szinte csak adósságai ismertek,⁹⁶ Mihály apát komoly kölcsönöket folyósított részben a rokonai, részben mások számára. Erre valószínűleg nem lett volna képes az apátság jövedelmei nélkül.

1420-ra az atyafiságon belüli ellentét újra kiélesedett. II. János az országbíró előtt perelte a Kisazariakat. Azt állította, hogy ellopták a birtokot érintő okleveleit, majd elszántották annak határait. A Kisazariak természetesen ártatlannak mondták magukat, viszont a továbbiakban többszöri idézésre sem voltak hajlandók megjelenni a bíróság előtt, ezért 1424-ben, a szokásoknak megfelelően, három vásáron proklamálták őket.⁹⁷ A pert a Kisazariak elvesztették, birtokaikat pedig II. János és fia: II. András kapták meg.⁹⁸ Az ellenségeskedés azonban nem fejeződött be, sőt a 40-es évek közepén méginkább elhatalmasodott. 1445-ben, ahogy az oklevél fogalmaz, a zavarok idején, Kisazari Mihály visszafoglalta a birtokokat, majd II. János Nagyzari részén hatalmaskodott. Ebből a konfliktusból kifolyólag, bár pontosan nem ismert körülmények között, II. János megölte Kisazari Mihályt.⁹⁹ A helyzet így gyökeresen megváltozott. Mihály atyafiai, Kisazari György fiai: Péter és János először Hunyadi Jánostól kérték II. János birtokait adományba, aki híveinek hűséges szolgálataiért oda is adományozta az oklevél szerint az ekkor már a

94 A XV. század első felének másik feltűnő jelensége, hogy a teljes atyafiság gyakrabban szerepel együtt, mint korábban. Ez egyrészt azt jelentette, hogy bizonyos kérdésekben közösen léptek föl, másrészt pedig azt, hogy az egyes tagok saját sikereikben részletették a teljes rokonságot. Az új adományt elsősorban Pelejtei III. János érdemeire való tekintettel kapták. Majd közösen mentették fel őket a megfizetendő bírságok alól. 1415-ben Pelejteiek és Kisazariak közösen tiltakoztak II. János Nagyzari birtokán elkövetett hatalmaskodás miatt.

95 *Károlyi* I. köt. 479–480. p.

96 Legjellemzőbb példa erre, hogy Pelejtei I. András végrendeletének jelentős része adóságairól rendelkezik.

97 *Károlyi* II. köt. 53–55., 81., 79–82., 84–85. p.

98 Kisazarban, Razymoban és Kiruszkában lévő részekről van szó.

99 Rejtély ezeknek a hatalmaskodásoknak a pszichológiája, az, hogy hogyan csap át egy per folyása váratlanul ilyen meglehetősen kegyetlen akciókba, néha közvetlen rokonokkal szemben is, a nyilvánvaló következmények legesekélyebb figyelembe vétele nélkül.

gyilkosság miatt a koronára háramlott birtokokat. Ez viszont már egy korábbi pervesztést jelentene.¹⁰⁰ Mindenesetre a kormányzói adományt beiktatták a Kisazariaknak. Két évvel később azonban az országbíró előtt folyt per ugyanebben az ügyben. Kisazari Péter és János ötvenedmagukkal tettek esküt II. János ellen a leleszi káptalan előtt.¹⁰¹ Az országbíró nagyobb hatalmaskodásban fej- vagy jószágvesztésre ítélhette az alperest, ugyanis a leleszi konvent 1450 áprilisában arról tesz jelentést, hogy II. János részeit lefoglalták Kisazari Péter és János részére mindaddig tartó birtoklásra, amíg az arra jogosultak ki nem váltják azokat.¹⁰² Ugyanebben az évben II. János fia: András megpróbált még menteni valamit a helyzetet, ugyanis a nádor előtt pert kezdeményezett a gyilkosságot megelőző hatalmaskodás ügyében.¹⁰³ A per kimeneteléről nincs információnk, a Pelejteit vagyon mindenesetre a későbbiek során részben a Kisazariak kezére került.¹⁰⁴

A Pelejteit család a század közepén – második felében eltűnik a forrásokból. Ezt csak részben tudjuk a család kihalásával magyarázni, hiszen számos felnőtt férfi élt még ekkor. I. Vencel ágán négy felnőtt férfiről tudunk a XV. század első két évtizedéből, közülük azonban csak III. és IV. János utódai ismertek: Benedek illetve Gergely és Péter. Mindenesetre csak Benedeknél bizonyítható a magszakadás ténye. 1485-ben Szendi István 18 aranyforintért elzalogosítja pelejteit birtokrészét, amely Pelejteit János deák és fia Benedek halála után szállt rá.¹⁰⁵ Pelejteit Gergely és Péter a 40-es években tűntek föl, és még a hatvanas évek végén is aktívak, ezután többet nem tudunk róluk. Utódaik nem ismertek.¹⁰⁶

A Nagyazari-ágon II. Jánosnak két fiú utóda ismert: II. András és Imre. Ők 1417-ben már éltek,¹⁰⁷ de még meglehetősen fiatalok lehettek. 1445-ben, amikor a birtokaikon hatalmaskodnak a Kisazariak, már nyilván javakorabeli férfiemberek

100 1439 és 1446 között nem működtek a bíróságok (*MoT* 205–206. p.), Hunyadi János birtokadományát 1447. február 18-án kelt, a pernek c két időpont között kellett lefolynia. Adomány és iktatás: DL 14056.

101 *Károlyi* II. köt. 273–274. p.

102 DL 16754.

103 *Károlyi* II. köt. 282–283. p. A hatalmaskodásról tudományvétel a Zemplénből az országgyűlésre (*in hanc presentem generalem convencionem*) jött nemesek körében.

104 Báthori Miklós országbíró 1528-ban megparancsolja a leleszi káptalannak, hogy (Kis)Azari Máté Razymó, Nagyazar, Kisazar, Pelejte és Kiruszka nevű birtokaira vonatkozó okleveleiket írják át: DL 14056. Dongó Gy. Géza ismerteti a Kisazariak birtokait. *Dongó Gyárfás Géza: Hol volt Razimó község?* In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. (1896) 260–262. p.

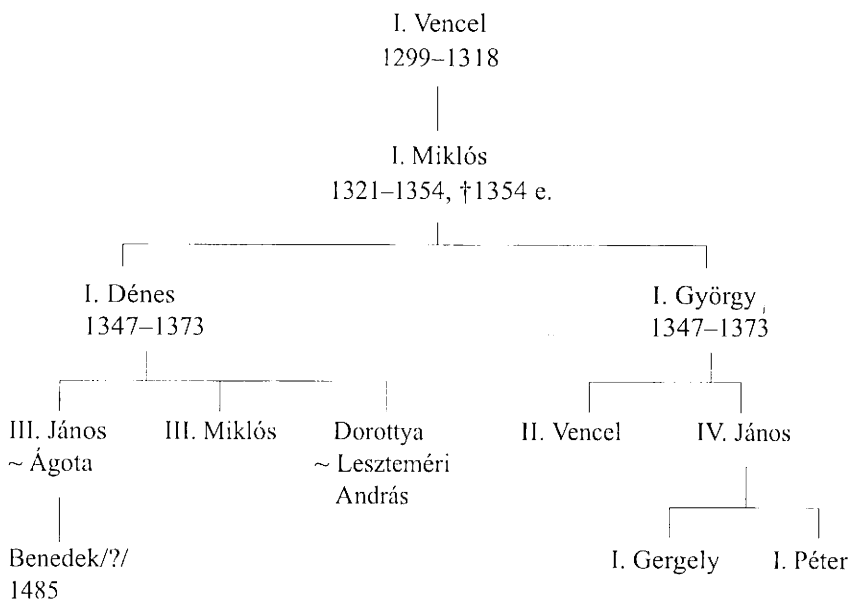
105 A Balassa család levéltára. Szerk.: Borsa Iván. Bp., 1990. nr. 434.

106 1444: DL 84880, 1447: DL 14112, 1455: DL 14909, 1464: DL 15912, 1468: DL 16769.

107 *Sztáray* II. köt. 178. p.

és házások is, hiszen feleségeiket is említi az oklevél.¹⁰⁸ 1450-ben András Budán volt és a nádor előtt kezdeményezett pert a fenti ügyben. 1475-ben is él még két tag a Nagyazari-ágból: András és Péter.¹⁰⁹ Azt azonban, hogy ez az András azonos-e II. Andrással, és hogy Péter a testvére vagy a gyermeke, nem tudjuk. Az ág kihalása tehát nem bizonyítható, előfordulhatott, hogy birtokaikat veszve egészen egyszerűen eltűnnek a szemünk elől. Amennyiben mégis kihaltak, akkor ennek a XV. század végén be kellett következnie, mindenesetre ezután nem találtuk nyomukat a középkori okleveles anyagban.¹¹⁰

III. tábla

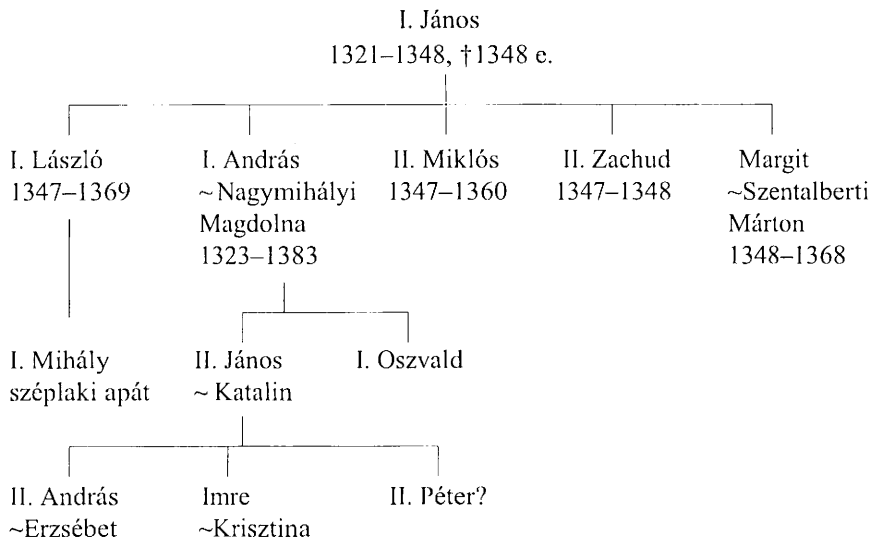

¹⁰⁸ *Károlyi* II. köt. 282–263. p.

¹⁰⁹ Kelemen egri vikárius a korábban kiközösített és kiátkozott Nagyazari Andrást és Pétert 20 napra felmenti ezen ítélet alól. *Károlyi* II. köt. 441. p.

¹¹⁰ 1549-ben Nagyazari és Pelejte is Perényi Gábor birtoka. *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. köt. Bp., 1990. 1051–1052. p.*

IV. tábla

II. rész

Vagyonrekonstrukció

Dolgozatunk elején már felvázoltuk a Pelejteiek „induló vagyonát”. Ezen lényegében a Martonos által birtokolt javakat értjük, tehát a XIII–XIV. század fordulójának állapotát, az 1318. évi adománnyal bezárólag, vagyis Pelejte, (Nagy)Azar, Helmecke, Újfalu, Galach, Abara, Upor birtokokat. Ezek közül, mint láttuk Galach várföldet IV. László adományozta Martonosnak, és Újfalu határjárása is birtokadományhoz kapcsolódhatott.¹¹¹ Ősi, örökbirtoknak Pelejtét, Nagyazart és Helmeckét tartjuk. Azt, hogy Upor milyen jogcímen volt ekkor Martonos kezén, nem tudjuk, mindenesetre amikor fiai 1321-ben eladják, sem beleegyezésüket, sem tiltakozásukat nem nyilvánítják ki a Kisazariak, ezért vásárolt birtoknak tűnik.

¹¹¹ A határjárásnak ellentmondókat: a falunagyot és egész Újfalut megidézük a nádor elé. Új telepésfaluról lehet szó, amelyet ekkor adományoz el a király.

A birtokok pontos értékét természetesen nehéz megítélni. Két esetben ugyanis felmerül, hogy pusztai területek. Galachot az adománylevél nevezi pusztai földnek. 1304-ben pedig Azar birtok egy részét azért, mert pusztai föld (*terram vacuum*), nem fogadják el egy per során a Pelejteiektől 10 márka fejében.¹¹² A Zempléni-hegység déli lejtőit, az erdővel borított területeket ekkoriban kezdték betelepíteni.¹¹³ Ezekben az esetekben tehát arról van szó, hogy még be nem telepített birtokokat bírnak, szemben Helmeckével, amelyet az 1413. évi új adomány nevezi pusztának. Ez viszont későbbi pusztásodási folyamathoz kapcsolható. Mindenesetre célszerűnek tűnik újra számba venni a család birtokait, hogy átfogó képet alkothassunk vagyoni helyzetükről, és annak esetleges változásairól.

Egyszerű a helyzet Pelejte, Nagyazar és Helmecke esetében. Ez az a három birtok, amelyre új adományt kaptak a Pelejteiek 1413-ban, és birtokolták is történetük legutolsó pillanatáig.

Újfalu, mint láttuk, a XIII. század végén Martonos kezén volt. Az 1320-as években I. Miklós elzálogosítja Bölcsi Dénesnek, majd, mivel nem tudja tőle másként kiváltani átad belőle két ekényit 1327-ben. 1329-ben még a Pelejteiek birtokolják. 1350-ben azonban már, a magát erről a birtokról is nevező, Újfalui Mihály fia Jánost idézik innen. E két utóbbi időpont között kerülhetett ki a Pelejteiek kezéből. A továbbiakban nincs tudomásunk arról, hogy akár csak részük is lett volna benne.¹¹⁴

Galachot 1324-ben veszítik el. Először egy kisebb részét (*particula*) Nagyazarhoz csapva átadták Füzéri (Újfalui) Mihálynak, majd a többi részét Martonos lánya, Bölcsi Dénes felesége kapta meg lánynegyedként örök birtoklásra.¹¹⁵

Abara birtok már a XIV. század legelején a Pelejteiek birtokolták, de státusa vitatott volt, perben támadták. A kérdést I. Károly 1318-as adománya oldotta meg, és ezután Martonos leszármazói békésen birtokolták egészen 1360-ig, amikor Upori Mihály a birtokból kiadandó leánynegyedre nyújtotta be igényét. A per és a birtok további sorsa a XIV. században nem ismert. A XV. században azonban az Uporiak birtokolták.¹¹⁶ Mivel az 1413. évi adományban már nem szerepel, valószínűleg már előtte kikerült a Pelejteiek fennhatósága alól.

112 *Károlyi* I. köt. 38–39. p.

113 Erre utalhat Újfalu neve is. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. *Walter Ilona*: A Bodroghköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. In: Agrártörténeti Szemle, 16. (1974) I. sz. 1–55. p.

114 1327: *Károlyi* I. köt. 64–65. p., 1329: DL 99407, 1350: *Károlyi* I. köt. 185–186. p.

115 1324: *Károlyi* I. köt. 60–61., 191–192. p.

116 1300: *Károlyi* I. köt. 28., 30–31. p., 1318: DF 220653, *RDES* II. nr. 393., 1360: *Károlyi* I. köt. 248. p., XV. században: 1470: castrum, 1471: castellum. Csánki a várak és a városok között is felsorolja, korábban a birtok ilyen jellegre semmi nem utal. *Csánki* III. köt. 333. p.

Upor a XIII. század utolsó évtizedében már Martonos birtoka, majd 1321-ben I. Miklós és I. János eladják 150 márkáért az akkor elhalt nővérük férjének György fia Mihálynak, és testvéreinek Péternek és Gálnak a birtok egy részét. 1326-ban a szomszédos Sztáncsot az előbb említett Péter birtokrészétől határolják el. 1351-ben Pelejtej I. János leánya, Margit leánygyedének pere során az életkorát illetően Uporban tartanak vizsgálatot az egri püspök vikáriusainak emberei.¹¹⁷

A birtokvesztések mellett, jóllehet csekélyebb mértékben, tetten érhető a birtokállomány növekedése is.

Patakon¹¹⁸ szőlőt birtokolt (*vineam in territorio montis de Patak*) I. András, amelyet végrendeletében gyermekeire hagyott. 1388-ban fiának II. Jánosnak iktatták.¹¹⁹ Ugyanez a János 1435-ben felesége Tarcalhegyen lévő szőlőjéért pereskedik.¹²⁰

A Pelejteiek Nagyzari-ágának jelentős birtoknyereségre adott lehetőséget, amikor a Nagymihályi rokonságba tartozó Lucskai Miklós lányát, Pelejtej András feleségét fiúsították.¹²¹ A megszülető fiú utód azonban meghíúsította, hogy András és felesége leszármazói kezén öröklődjön tovább Lucskai Miklós teljes vagyona. 1411-ben mindenestre Pelejtej II. János részeket bírt Lucskai Miklós fia László Lucska, Porubka és Zavadka birtokaiban. Mivel a birtokok negyedrésze volt a kezén, valószínűnek tartjuk, hogy birtokban kiadott lánynegyedről van szó. Igaz ekkor Lucskai László 100 forintot fizetett Pelejtej II. Jánosnak, mert nem tudta őt megvédeni a birtokrészekben, de 1417-ig, úgy tűnik, még II. János kezén maradtak a lucskai részek. Ekkor a leleszi konvent előtt tiltakozott amiatt, hogy a Nagymihályiak elfoglalták és birtokaikhoz csatolták a mondott részeket.¹²²

Az 1420-as években bírói ítélettel (*pretextu sentencie ... ordine iudiciario*) a Pelejteiek kezére került Kisazari Mihály kisazari, razymói, kiruszkai birtokrésze, amelyeket azonban alig két évtized múlva elveszítenek.¹²³ 1447-ben Pelejtej Gergely arácsi birtokrésze került zálogba.¹²⁴ Arács 1416-ban még Izsépi Máté birtoka,¹²⁵ tőle kerülhet át, talán szintén lánynegyedként a Pelejteiek kezére. Ugyaneb-

117 1290–1300?: *Károlyi* I. köt. 25–26. p., 1321: *Zichy* I. köt. 208–209. p., 1326: *Zichy* I. köt. 287–291. p., 1351: *Károlyi* I. köt. 198–200. p.

118 A mai Sárospatak.

119 1383: *Sztáray* I. köt. 463–465. p., 1388: *Sztáray* I. köt. 479. p.

120 *Károlyi* II. köt. 166–167. p.

121 Lásd a 73. jegyzetet.

122 1411: *Sztáray* II. köt. 102. p., 1417: *Sztáray* II. köt. 178. p.

123 *Károlyi* II. köt. 282–283. p.

124 DL 14112.

125 *ZsO* V. köt. nr. 2060.

ben az időben bírtak részeket Ág-Csernőn is,¹²⁶ de ez már a család történetének utolsó fejezete, a birtoklás időtartama és ténye is bizonytalan.

A XIV. század során a család kezén voltak hosszabb-rövidebb ideig zálogként, vagy tartozás fejében Detreh, Enuruh, Megyaszó, Mérk, Izsép egyes részei,¹²⁷ valamint 1413-ban az ügyben pereskedtek, hogy valóban birtokukba vették-e Vejsét zálog címén.¹²⁸ Detreh kivételével a birtokrészek a XIV. század legelején jutottak a Pelejteiekhez, s mint korábban már szó volt róla, ha egyáltalán birtokba vették, nem maradtak sokáig náluk.

A birtokokon túl a család az Opor és az Olchia folyón vámot szedhetett.¹²⁹ Sajnos a vámokról a továbbiakban semmilyen információnk nincs. Hogy ez tényleges készpénz bevételt jelentett-e, vagy sem, nem tudjuk. Mindenesetre inkább azt gyanítjuk, hogy nem. Nem szerepel a birtokosztályban, másrészt pedig a család általános pénzzavarát tekintve, nem tartjuk valószínűnek, hogy hosszú távon ilyen jellegű jövedelmeik voltak.

Érdemes azonban a készpénz-birtoklás és -használat problémáját kicsit alaposabban is megvizsgálni. Szórványos adataink vannak a XIV. század első feléből is a pénzhasználatra. Martonosnak 1299-ben 14 márkát ítélnek egy szolgája meggyilkolásáért, ebből 7 márkát tournai-i, flandriai szövetben, 7 márkát pedig bécsi dénárban kap meg. 1329-ben I. János szerviensét 3 márká garassal fizeti ki. 1347-ben I. Miklóst 2 márká dénár fizetésére kötelezik Jellemzőbbnek tartjuk azonban, hogy 1304-ben Martonos és Vencel, mivel nem áll a rendelkezésükre megfelelő mennyiségű pénz, tartozásuk fejében Azar egy részét ajánlják fel. A Pelejteiek pénzzavarára azonban I. András végrendelete a legjobb bizonyíték. Értéktárgyai kivétel nélkül zálogban voltak, összesen több, mint 45 forint értékben, ezen kívül még számos tartozása volt. Tartozott Füzeséri Péternek, az (azari?) Szt. Mihály egyháznak, az azari mészárosnak, a pelejtei Szt. János egyháznak, és külön a pelejtei plébánosnak, összesen 18 forinttal és 40 garassal.¹³⁰

A XV. században valamelyest változott a helyzet. Erre utal, hogy Mihály apától 32 forintot raboltak el egy hatalmaskodás során, bár az apát anyagi helyzetét az apátság jövedelmei is befolyásolták. Lucskai László pedig 100 új forint fizetésére kötelezte magát Pelejtei II. János számára.

126 Csánki említi, sajnos nem hivatkozik ezzel kapcsolatban pontos forráshelyre.

127 *Károlyi* I. köt. 26–27., 28–29., 31. p.

128 *Károlyi* I. köt. 589–592. p.

129 *AO* I. köt. 135. p. Megterhelt szekér után 4 dénárt, nem terhelt szekér után 2 dénárt, 1 tehén után 1 dénárt, 2 disznó után 1 dénárt.

130 Vö.: *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988. (a továbbiakban: *Kurcz*, Lovagi kultúra) 85–86. p.

Az általánosnak mondható készpénzhiányra utalnak a birtokelzálogosítások, de Nagyazar és Upor eladása is. I. Miklós valamikor 1327 előtt, a rokon Bölcsi Dénesnek zálogosította el összes birtokrészeit 100 márkáért. A XV. század elején Oszvald adta zálogba 100 forintért Pelejtei részét, majd II. János, miután kiváltotta helyette, továbbadta Csebi Mihály fiainak szintén 100 forintért. 1447-ben Pelejtei Gergely aracsi birtokrészeit zálogosította el.

A Pelejteiek által a XIV. század elején zálogként bírt birtokok, egyedül talán Detreh kivételével, a különböző perekben javukra felhalmozódott bírságok fejében jutottak a kezükre, tehát nem köthetőek készpénz-mozgáshoz. Ilyen jellegű ügyletekről egyedül Mihály apáttal kapcsolatban beszélhetünk. Zálogügyleteit azonban elsősorban rokonaival folytatta (Pelejtei Oszvald, Kisazari Mihály), és bár nyilván nem pusztán jótékonykodásról volt szó, a mobilizálható készpénzét mindenesetre saját családjába „forgatta vissza”. Mindent összevetve a készpénz hiánya tűnik hangsúlyosnak a Pelejteiek esetében.

A birtokok kérdésénél kell foglalkoznunk a birtokközpont, a rezidencia problémájával. A család birtokközpontja egyértelműen Pelejte. A család összes tagja Pelejtérről nevezte magát, mindkét ág mindvégig birtokolt benne. Itt volt a család udvarháza. Az 1347. évi birtokosztály során I. János fiait arra kötelezik, hogy költözzenek el az atyai kúriából (*de curia patris*) a falu másik végébe (*ad aliam finem ipsius ville*).¹³¹ Ugyanez az osztály úgy rendelkezik, hogy a falu templomának a kegyúri jogát (*patronatum ecclesie*) közösen birtokolják továbbra is. Pelejtérről viszi el Mihály apát a családi levéltárat tartalmazó ládát 1388-ban.¹³²

A család vagyonának elősorolása után megállapíthatjuk, hogy a Pelejteiek nem tudták megoldani legégetőbb feladatukat, birtokaik gyarapítását. A XIV. század elején lezárult a komolyabb birtokadományok korszaka, jelentős birtoktesthez a későbbiek során nem jutottak. Energiáik legjavát lefoglalta birtokaik védelme, illetve visszaszerzése. Egyetlen új, és valószínűleg jövedelmező szerzeményük a pataki szőlő volt. Ezen kívül azonban a család birtokállományának fokozatos lemorzsolódása figyelhető meg. A XV. század elején a Pelejtei család hét férfitagja ismert, akiknek az ősök, Martonos által birtokolt birtokoknak kevesebb, mint a fe-

131 Itt esetleg másik kúriát építettek maguknak. Jóval később, 1808-ban mindenesetre két ősi udvarházat említenek Pelejtén. MOL P. 22. 7. cs. I. László, miután visszaszerzte, Nagyazarban lakott, ott volt háza. DL 69689.

132 1347: *Károlyi* I. köt. 169–171. p., 1384: *Sztáray* I. köt. 463. p. A rezidencia kérdéséről: *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. *Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae*. I. köt. Szerk.: Bertényi Iván–Dóka Klára. Bp., 1994. 57–70. p.

lén kellett megélniük.¹³³ Ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni, milyen életmódra adott ez lehetőséget, meg kell kísérelnünk felmérni mekkora lehetett ez a birtokállomány, jobbágytelekben kifejezve.

A birtoknagyságot Nagyazar és megközelítőleg Pelejte esetében tudjuk meghatározni. A Nagyazarban birtokló Újfaluiak 1413-ban Csobai Miklós özvegyének birtokban adták ki a lánynegyedét. Ekkor, az oklevél szerint, a birtokot hat egyenlő részre osztották és abból egyhatodot, vagyis 6 jobbágytelket adtak át az özvegynek. Ez a 6 telek tehát az egész birtok hatoda, vagyis Nagyazarban 36 jobbágytelek volt. Ezt megerősíti, hogy amikor Pelejte II. János birtokait 1450-ben a Kisazariak kapják meg, az adományban 17 telket sorolnak fel. Ez a Nagyazari-ág Nagyazarban bírt teljes birtokrésze, vagyis a birtok fele. Az eltérés minimális.¹³⁴

Pelejte esetében bonyolultabb és kockázatosabb számításokra kell vállalkoznunk. Szintén az 1450-es adományból ismert, hogy ekkor a Nagyazari-ág Pelejtében 11 telket birtokolt. Ezt a számot azonban nem lehet olyan pontosan felszorozni, mint Nagyazar esetében, mert nem tudjuk hányad része volt ez a teljes birtoknak. 1324-ben Bölcsi Dénes feleségének adták ki belőle birtokban a lánynegyedét.¹³⁵ 1342-ben a birtokosztály során a fennmaradó részeket a két ág egyenlő arányban osztotta el egymás között, de I. János fiai részük negyedét átadták I. Miklós fiainak, apjuk meggyilkolása miatt. Ha ezentúl jelentősebb változás nélkül öröklődött a pelejtei részirtok a Nagyazari-ágon belül, akkor a 11 telek, kissé bonyolultan megfogalmazva, a teljes birtok háromnegyede felének a háromnegyede. Ez alapján Pelejtében is megközelítőleg 35–40 telekkel számolhatunk.¹³⁶

133 Martonos 7 birtokon birtokolt, a XV. század közepére csak 3 birtokon mutatható ki a Pelejteiek birtoklása (Pelejte, Nagyazar, Helmecke).

134 1413: DF 220653, 1450: DL 16754.

135 A lánynegyedet ugyan ingóval meg lehetett váltani, de a Pelejteiek és a hasonló vagyoni helyzetben lévő nemesek, vélhetően többször kényszerültek birtokaik egy részének tényleges átadására. 1324-ben Bölcsi Dénesné örök jogon iktatják Pelejte negyedébe és Galach birtokába. *Károlyi* I. köt. 59., 60–61. p. Valóságos birtokmozgásról volt szó akkor is, amikor az Újfaluiak adtak ki Nagyazarból 6 telket. Figyelemre méltó, hogy 1368-ban I. Miklós fiai azért tiltakoztak, mert I. János lánya Margit testvércével el akarta cserélni Pelejtén bírt birtokát. Erről a birtokrészről azt állították, hogy ők adták át Margitnak lánynegyed címén, s korábban János faitól kapták apjuk vérdíja fejében. Ebben az esetben tehát azért tiltakoztak, mert egy korábban lánynegyedként átadott birtokot unokatestvérük el akart cserélni saját testvércével, tehát még csak nem is idegenekkel. A tiltakozás értelmét abban látjuk, hogy Miklós fiai visszaszerezhetőnek tekintették a birtokrészt. Tehát a birtokban kiadott lánynegyed, úgy tűnik, visszaváltható volt. Ha azonban János fiaihoz került, nyilván nehezebben szerezheték volna vissza. 1368: *Károlyi* I. köt. 290. p.

136 1324: *Károlyi* I. köt. 59., 1342: *Károlyi* I. köt. 169–171. p., 1450: DL 16754.

A család teljes birtokállománya a XV. században tehát, figyelembe véve, hogy Helmecke az 1413. évi adomány szerint lakatlan volt, és hogy Nagyazarnak csak a felét mondhatták a magukénak, 55–60 telekre rúghatott.¹³⁷ Ez pedig, tekintettel a család nagyságára, a középbirtokos nemesség alsó rétegének életnívójára lehetett elegendő. Ezzel szemben Martonos a XIV. század legelején e birtokoknak legalább, de inkább több, mint kétszeresét birtokolva a köznemesség tekintélyes, *bene possessionatus* rétegéhez kellett, hogy tartozzon.

A szakirodalomban elfogadottnak mondható vagyonkategóriák szerint a megyei középbirtokos nemesség birtokállománya 10–20 és 100–200 jobbágytelek között mozgott.¹³⁸ Martonos idejében a Pelejteiek vagyona ennek a kategóriának a felső határa körül lehetett, míg a XV. század közepére az alsó érték felé közelített. A család összvagyonának a számbavétele azonban nem tükrözi hűen az egyes tagok vagyoni lehetőségeit. A Nagyazari-ág csak azzal a 28 telekkel rendelkezett,¹³⁹ amit a Kiszariakkal szemben elvesztettek 1450-ben, és bár elméletileg, egy esetleges öröklésben bízva számíthattak a család, sőt az egész atyafiság birtokaira, a mindennapi megélhetésüket csak az általuk birtokolt 28 telekre alapozhatták.

A társadalmi megítélésre, presztízsre persze nem lehet automatikusan következtetni a vagyon mennyiségéből, nincs a két tényező között szoros és egyértelmű összefüggés, ennek meghatározására más szempontú vizsgálatok is szükségeltetnek. Annyi azonban megállapítható, hogy a család, és azon belül az egyes ágak vagyoni ereje, és ehhez kapcsolódóan nyilván az életnívója is a századok során jelentősen csökkent.

Egyházak, patrocíniumok

Szót kell ejtenünk az egyházi intézményekről is. A pelejtei Szt. János egyházon kívül a család más birtokain is állt templom. A pápai tizedjegyzékek alapján kimutatható ez Uporról, Azarról (a jegyzék nem különböztet meg Kis- és Nagyazart),

137 Itt, úgy véljük, nem célszerű számba venni a család egyes tagjainak kezén ideig-óráig feltűnő kisebb birtokrészeket (Arács, Ágesernő), mert ezek egyrészt nem voltak számottevő nagyságúak, másrészt folyamatos birtoklásuk nem mutatható ki.

138 Engel, Ung., Engel, 1998., *Engel Pál: Társadalmi változások a Zsigmond-korban*. In: *MoT* 169–185. p.

139 I. Miklós ágának vagyonáról nincs ilyen pontos összesítésünk. 1327-ben, amikor I. Miklós elzalogosítja birtokrészeit még Nagyazarnban, Pelejtén, Helmeckén, Újfaluban és Galachon birtokol. A XV. századra csak Pelejtén és Helmeckén maradtak részek, ami igazán szerény birtokmennyiség lehetett.

Abaráról. A tizedjegyzékben szereplő Helmecz valószínűleg a leleszi konvent által birtokolt városias településre, és nem a XV. században lakatlan (és ilyen névalakban is előforduló) Pelejtei-birtokban lévő falura vonatkozik.¹⁴⁰ A Pelejtei család birtokain lévő egyházak közül a titulus Pelejte (Szt. János),¹⁴¹ Abara (Szt. Miklós),¹⁴² és Upor (Szt. Miklós)¹⁴³ esetében ismert. Az azari egyházé talán Szt. Mihály volt. I. András, a végrendelete szerint, tartozott egy bizonyos Szt. Mihály egyháznak. A testamentum más vonatkozásaiban is csak Pelejtével és Nagyzarral foglalkozik, így, mivel ez egyértelmű volt, nem tarthatták fontosnak pontosan meghatározni az egyház helyét.¹⁴⁴ Valamennyi említett szent neve előfordul a Pelejteieknél keresztnév-ként. A legnépszerűbb a János név volt, négy esetben fordul elő, a Miklós név háromszor, a Mihály pedig csak egyszer.

Meg kell említenünk a Baranya megyei Zebegénymonostort is. 1366-ban Kisazari Jakobot, majd a teljes Pelejtei-Kisazari atyafiságot elismerik a kolostor kegyurának. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Györffy György szerint az apátság kegyura a környékbeli Papi család volt, bár erre pusztán az enged következtetni, hogy a Papiaknál a XIII. században előfordul a *Zebeguen* személynév. Az azonban biztos, hogy 1392-ben Zsigmond Papi Lőrinc magtalan halála után adományozza a kegyuraságot Treutul Miklósnak. A pannonthalmi rendtörténet csak annyit tud Zebegényről, hogy a XIV. században magánkézben van a kegyurasága, és ekkor sűrűn változnak az apátjai. Bozók fia Miklós a Pelejteiek és a Kisazariak baranyai ellenlábasa, aki egyébként elismerte a Kisazariak kegyuraságát, magát Papi nemesnek mondja.¹⁴⁵ A kérdésben nem látunk tisztán. Az egyik elképzelhető magyarázat az lehet, hogy a Kisazariak baranyai birtokadománya részben, vagy egészen a Papiaktól valamilyen indokkal (esetleg hűtlenség) elkobzott birtokokból állt, az apátság kegyuraságával együtt. Leusták halála után pedig ezeket a Papi család visszaszerezte.¹⁴⁶

140 Vö.: *Csánki* III. köt. 337., 349. p.

141 Említik az 1347. évi birtokosztályban: *Károlyi* I. köt. 169–171. pp., a végrendeletben: *Sztáray* I. köt. 463–465. p. és a pápai tizedjegyzékben: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. (a továbbiakban: *Mon. Vat.*) Series I. Tom I. Bp., 1885–1891. 250. p.

142 „Egidius sacerdos Sancti N. de Abraa” *Mon. Vat.* I. köt. 250. p.

143 „Paulus sacerdos S. N. de Wpor” *Mon. Vat.* I. köt. 250. p.

144 *Sztáray* I. köt. 463–465. p.

145 *Károlyi* I. köt. 264–265. p.

146 *Györffy*, ÁMTF I. köt. 408. p., A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrác. XII. köt. Bp., 1916. 348–351. p. Zebegényvel kapcsolatban azonban egy másik probléma is felmerül. A mai Pest megyében, Nagymaros határában ugyanis szintén volt egy Zebegény nevű (barlang)kolostor, amely szintén Szt. Mihálynak volt szentelve. Az, hogy ez az egyezés nem pusztán a véletlen műve egy 1420. évi adat bizonyítja. Ekkor Balázs János bencés szerzetes mindkét zebegényi monostor jövedelméért folyamodik, vagyis valószí-

A család és a rokonság

A család szerkezetének elemzésekor mindenekelőtt a Pelejtei – Nagyzari kérdést kell, elsősorban a névhasználat vizsgálatával tisztáznunk. Azt, hogy milyen viszonyban álltak a család egészével azok a családtagok, akiket „*de Noghazar*” neveztek. Először 1359-ben a Nagyzar felét visszaszerző I. Lászlót nevezik Nagyzarról, és 1365-ig további 13 erre vonatkozó adatunk van. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan alkalmazzák rá a Pelejtei nevet is. Mindenesetre I. László után 1414-ig nem találtunk a Nagyzari név használatát bizonyító újabb adatot. Csupán 1396-ban a Czudarok és 1407-ben Zsigmond oklevele használja az Azari névalakot. 1414-ben aztán újra előkerül a Nagyzari név, és I. András fiaira, valamint unokáira ezután következetesen használják.¹⁴⁷ 1414-ből és 1415-ből ismert olyan oklevél, amelyben megkülönböztetik a Nagyzariakat a Pelejteiktől. Nagyzar visszaszerzése és a többi birtok lemorzsolódása után a nagyzari részek képezték ezen ág vagyónának a nagyobb részét, valószínűleg ott is éltek.¹⁴⁸ Az 1414-es év hoz tehát végleges változást a névhasználatban, ekkortól különböztetik meg nevükben is következetesen a két ágat egymástól, talán az új adomány iktatása után jogilag megtámadhatatlanul birtokba vett nagyzari részek ekkortól szolgálhattak I. János leszármazottainak biztos lakóhelyül.

Martonost leszámítva a Pelejteiek öt generációjával számolhatunk a történetük során. A két ág, I. Vencel és I. János ága között azonban nincs szinkronitás. Martonos legidősebb fia Vencel már viszonylag korán feltűnik a forrásokban. 1299-től szerepel apja mellett, egészen haláláig 1318-ig. Öccse, János azonban csak 1321-ben jelenik meg először, Vencel fiával, Martonos unokájával: I. Miklóssal együtt. Arról van tehát szó, hogy a második és minden bizonnyal jóval később született fiú: I. János, korán elhalt bátyjának, Vencelnek a fiával lép fel közösen. Vencelnek mindenesetre, ez talán korai halálával is magyarázható, csak egyetlen gyermeke volt, míg I. Jánosnak öt. A két ág tagjainak számában azonban még sincs jelentősebb eltérés (12-10), ami azal magyarázható, hogy I. János fiú gyermekei közül csak kettőnek ismertek utódai (I. László és I. András), továbbá I. László fia Mihály egyházi pályát választott. Szembeszökő, hogy a XIV. század első felében élő családtagok gyermekeinek a száma na-

núleg közös igazgatás alatt álltak. Azt azonban, hogy ez mikor, milyen körülmények között alakult ki, nem tudjuk. Vö. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. köt. Szerk: Torma István. Bp., 1993. (Magyarország régészeti topográfiája. 9. köt. Főszerk.: Gerevich László.) 225–228. p.

147 1414 előtt őket is Pelejteickeknek nevezik.

148 1366-ban I. László, 1450-ben II. András nagyzari curiáját említik. DL 69689, *Károlyi* II. köt. 282–283. p.

gyobb, mint a későbbi generációké. Martonosnak és I. Jánosnak 5-5 gyermeke ismert (előbbinek 2 fiú, 3 lány, utóbbinak 4 fiú, 1 lány).¹⁴⁹ A későbbiekben azonban nem ismert olyan családtag, akinek 3-nál több gyermeke lett volna. Sőt, 9 olyan családtagról tudunk, akinek egyáltalán nem ismertek utódai. Közülük kiemelhetjük Mihály apátot és II. Zachudot, akiről csak két adatunk ismert 1347-ből és 1348-ból, és feltételezhetően korán meghalt. A többi 7 azonban biztosan megérte a felnőtt kort, s közülük kettőnek ismert a felesége is. A másodszülöttek, de különösen a harmadik, vagy negyedik gyermekek esetében szóba jöhet, hogy tudatosan, gazdasági kényszerűségből nem vállaltak gyermeket, ezzel akadályozva meg a birtok további aprózódását és ezzel együtt a végleges elszegényedést, bár ez nem bizonyítható.¹⁵⁰

Az elsőszülöttek különleges szerepére (birtokigazgatásban, pereskedésben) a Pelejteiek esetében nem találunk egyértelmű bizonyítékokat, leszámítva talán Martonos fia Vencel esetét, akinek haláláig nem tűnik fel öccse I. János, és minden ügyben csak ő szerepel apjával. Ez azonban megmagyarázható a feltételezhető nagyobb korkülönbséggel is. Esetünkben inkább arról lehet szó, hogy a legidősebb testvérek viszik águk ügyeit. I. Vencel leszármazottainál még erről sem beszélhetünk, hiszen ezen ág valamennyi tagjának legfeljebb 2 férfitóda volt, akiknek a szerepét az ág ügyeinek intézésében nem lehet egyértelműen megkülönböztetni. I. János utódai között azonban I. László és I. András szerepe jól kivehetően kiemelkedik testvéreikéhez képest. II. Miklós és II. Zachud ugyanis csupán epizodisták mellettük, lényegében nem fejtenek ki önálló tevékenységet, utódaik nem ismeretek. Ezzel szemben I. László és I. András sűrűn szerepelnek az okleveles anyagban. Közülük is mintha I. László szerepe lenne a hangsúlyosabb. Mindenekelőtt az I. János leszármazói, de az egész család szempontjából rendkívül fontos, Nagyazarért folyó sikeres perben csak I. László szerepel. 1352-ben pedig, amikor I. János fiai elcserélik helmeckei részeit a nővérükkel, I. László képviseli testvéreit. Ugyanakkor ez utóbbi esetben a következőképpen indokolják a birtokcserét: „... *quia pretaxati filii Johannis filii Mortonos sibi et eidem domine sorori ipsorum a pluribus temporibus retroactis ope, opere, consilio et favore complacere negociaque ipsorum tempore et loco ad id opportunis cum summe fidelitatis cultu supportare studuissent et nunc studerent indesinenter.*” Itt tehát Jánosnak, az oklevélben felsorolt összes *fiairól*, és nem egyedül Lászlóról van szó. A család egészét szemlélve mindenesetre az egyes generációkban különleges szerepet viselő, a csa-

149 Kivétel természetesen I. Vencel.

150 Fügedi szerint a köznemesség nem alkalmazott ilyesfajta korlátozást birtokainak felaprózódását megakadályozandó. *Fügedi*, *Elcfánthyak* 224. p.

ládi ügyek intézésében nagyobb felelőséget vállaló személynek egyedül I. Lászlót tekinthetjük, de mint láttuk ez a helyzet az ő esetében sem kizárólagos.

Meg kell vizsgálnunk azt is, kikkel álltak rokonságban a Pelejteiek. A család férfi tagjai közül közvetlen bizonyítékokkal I. András és II. Vencel feleségével kapcsolatban rendelkezünk. András felesége Nagymihályi Magdolna, míg II. Vencel felesége a Bogát-Radvány nemzetségbe tartozó Morvai család valamely nő tagja volt. Ismerjük ezen kívül II. András és I. Imre feleségének a keresztnévét: Erzsébet és Krisztina, akikről, mivel semmilyen más adat nem áll a rendelkezésünkre, nem tudjuk, mely családokhoz tartoztak. Közvetett bizonyítékok alapján valószínűsíthetjük, hogy I. Miklósnak a Bogát-Radvány nemzetségbe tartozó Izsépi családból származó felesége volt, valamint azt, hogy mivel Martonost a XIII. század végén Prügy fia István rokonának mondja egy oklevél, vagy az ő vagy az apja Zachud felesége az Aba nemzetség Bodrog-Keresztúri ágából származott. További 9 esetben azonban, amikor a gyermekek léte bizonyítja a házasság tényét, semmilyen információval nem rendelkezünk a feleségekről. Meglepő módon sokkal többet tudunk a család nő tagjainak házasságairól. Az 5 ismert lányból valamennyinek ismerjük a férjét. Martonos 3 lánya közül Margit (csak az ő keresztnéve ismert) Várdai Lászlóhoz, míg a két ismeretlen nevű Bölcsi Déneshez és (Upori) Mihályhoz ment feleségül. I. János lánya, Margit férje Szentalberti Márton volt, I. Dénes Dorottya nevű lányáé pedig Leszteméri András.

A felsorolt családok nagyobb része zempléni középirtokos család, tehát a Pelejteiekkel lényegében azonos kategóriát képviseltek. A kisvárdai Várdaiak és a Nagymihályiak azonban elsősorban nem Zemplénben birtokoltak, előbbieknél főként Szabolcsban és Beregben,¹⁵¹ utóbbiaknak zömében Ung megyében voltak a birtokaik. Bölcs pedig Abaúj és Zemplén határán helyezkedett el, és a Bölcsieknek mindkét megyében voltak birtokaik.¹⁵²

Házasság lehetősége, a dolog természetéből adódóan, csak két olyan család között merülhetett fel, amelyek valamilyen módon kapcsolatba kerültek egymással. A társadalmi érintkezés legkézenfekvőbb színtere a megye volt. Mindenekelőtt a megyegyűlések és a megye nemessége számára tartott nádori *generalis congregatiók*. Ez volt az a terep, ahol a köznemesség a legotthonosabban mozgott, ahol rendszeresen megjelent, ahol azonos státusú és vagyonú társaival találkozott. A megyei nemesség, amelynek „köztudomása” oly fontos volt birtokjogi és státus szempontból, természetesen főleg fonódott össze rokoni szálakkal. Az ezen a körön kívüli házassági kapcsolatok a társadalmi érintkezés más, magasabb szintű területét feltételezték.

151 *Karácsonyi*, Ncmzetségck 526–533. p.

152 *Györffy*, ÁMTF I. köt. 71. p.

Olyan szerveződést, amely nem veszi figyelembe a megyehatárokat. Ilyen volt természetesen a királyi udvar. Ez azonban a nemesség viszonylag szűk rétege számára volt elérhető. És ilyen volt egy-egy, országrésznyi területeken birtokló nagyrúrgánfamíliája. Ezzel magyarázható a Várdai-rokonság. Várdai II. László, Pelejte Margit férje, Aba Amadéval együtt jár követségben Lengyelországban,¹⁵³ valószínűleg annak familiárisaként. Pelejte Martonos, mint láttuk, az Amadé-familia tekintélyes tagja volt. A tartományúr gönci udvara lehetett az a helyszín, ahol a két család kapcsolatba került egymással.

Más volt a helyzet a Nagymihályiakkal, akik Ung megyében birtokoltak. Ung földrajzi adottságai révén is különleges viszonyban volt Zemplén megyével. Általában közösen tartottak nádori gyűlést és a két megye nemesi társadalma között nagyobb volt az átjárás, mint más megyék esetében. A tekintélyes Nagymihályi rokonság egyik tagjával kötött házasság mindenesetre azt mutatja, hogy a Pelejtei vagyon csökkenése ellenére korábbi, Martonos által megalapozott státusuk szerint létesíthettek rokoni kapcsolatokat. A vagyonvesztést nem követte automatikusan a presztízs elvesztése.

Fügedi Erik vezette be a „visszatérő” házasság fogalmát a szakirodalomba.¹⁵⁴ A két család között generációkon keresztül visszatérő házassági kapcsolat a Pelejteiek esetében nem mutatható ki, de talán ez az adatok szűkösségével magyarázható.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a Pelejteiek rokoni kapcsolatainak a hatóköre, ha néhány esetben túl is terjedt a megyén, lényegében a földrajzi közelségen és a familiárisi kapcsolatok hálóján alapuló *természetes régió*n belül maradt. A *megyei nemesség* elsődleges jellemzője — ahogy a szóösszetétel jelzői része is mutatja — az volt, hogy kapcsolatrendszere, tevékenységének területe nem vagy alig terjedt túl saját megyéje határain. Ezek a határok természetesen nem jelentettek valamiféle mesterséges, áthatolhatatlan választóvonalat. Különösen igaz lehetett ez Zemplénre. A Tisza vonalától az országhatárig hosszsan elnyúló megye egyes részeihez a szomszédos megyék lényegesen közelebb voltak, mint Zemplén más régiói. Ezenkívül a familiaritás, a nagybirtokosok szolgálata eleve nem vette, nem vehette figyelembe a megyehatárokat.¹⁵⁵ Természetes régió)n tehát azt a területet értjük, amelyre az ún. megyei nemesség kategóriájába tartozó családok rokoni, familiárisi, gazdasági kapcsolatai maximálisan kiterjednek, amely bizonyos esetekben egybe eshet a megye határával, más esetekben azonban nem. A Pelejteieknél ez Zemplén középső és déli

153 *Karácsonyi*, Nemzetségek 529. p.

154 *Fügedi*, Mobilitás 88. p. és *Fügedi*, Elefánthyak 175. p.

155 *Vö. Fügedi*, Elefánthyak.

részére, Abaúj megye keleti, Ung megye nyugati területére, és Szabolcs északi csücskére terjed ki.

Karrierék, tisztségek, familiaritás

A Pelejteiek egy-egy emblemikus figurájának a karrierje alapján szeretnénk megvizsgálni, hogy milyen lehetőségek álltak a megyei nemesség előtt. Melyek voltak azok a pozíciók, amelyeket megszerezhettek, milyen kitörési lehetőségekkel számolhattak.

Zachud fia *Martonos* a család első ismert tagja, alapítója. Nem szerez ugyan jelentősebb tisztségeket, mégis a család egyik leghatékonyabb tagja. A XIII. század végén az ő tevékenysége révén gyűlik össze a család vagyona, s mint láttuk, ez volt az a legnagyobb birtokállomány, amely valaha is a család kezén volt. Fiával, *Vencellel* együtt Amadé famíliájának a tagja. Aba familiárisaként Vencel Károly Róbert mellett harcol, részt vesz Esztergom ostromában. Ennek jutalmaként kapnak a királytól vámszedési engedélyt. 1311-ben Kassán az Abák kezesei között szerepelnek, majd ezután elhagyják Amadé fiait és végérvényesen a király mellé állnak. Vencel harcol a debreceni csatában, és az ott szerzett sebeibe hal bele. Martonos túléli őt, szolgálataikért birtokadományt kap a királytól. Ekkor már meglehetősen idős lehetett, visszavonult zempléni birtokaira, de a megyében még vállalt tisztséget.¹⁵⁶ 1320 után már csak ifjabb fiát említik.¹⁵⁷

A Martonos és Vencel utáni generációk paradigmikus személyiségének *I. Lászlót* választottuk, akinek teljes életét a birtokperek töltik ki. Gyermekeként tiltakozik Nagyazar elidegenítése ellen, amelynek, mint láttuk, döntő jelentősége volt a felnőttként Nagyazarért kezdeményezett perében. Közben megosztódik unokatestvéreivel a családi birtokokon. Később atyafiaival, a Kisazariakkal közösen ő lép fel a dunántúli örökség ügyében, majd ugyanezekkel pereskedik zempléni birtokaik

156 1320. január 26-án zempléni *iudices coniurati* között felsorolva Mortunus. Zachud fiával azonosítjuk, mivel Zemplénben a korszakban más Martonost nem ismerünk. *RDES* II. köt. nr. 523.

157 Úgy véljük, az igazi karrier lehetősége nem az idősödő Martonos, hanem fia Vencel számára volt nyitott. Martonos megalapozta a család vagyonát, valamelyest kialakította a kapcsolatrendszerét (familiaritás), mindezekre támaszkodhatott Vencel. I. Károly támogatása jó politikai döntés volt, melynek révén adományokhoz jutottak. A Pelejteiek története során ekkor volt elérhető közelségben először és utoljára a királyi udvar. Vencel korai halála, apját idős kora akadályozta meg abban, hogy ezt az utat végig is járja.

kapcsán. Itt a karrier hiánya bír információ értékkel, és ez jellemzi legjobban ezt a generációt. A közügyektől való teljes elfordulást tapasztaljuk.¹⁵⁸

I. Mihály a XIV–XV. század fordulóján a Pelejteiek korábbiaknál kezdeményezőbb generációjának a tagja. Igaz, karrierjének valóságos ívéről nem számolhatunk be, mert amikor feltűnik a szemünk előtt már egyházi pályájának „csúcán” van: apát. Nem tudjuk azonban pontosan, hol kezdte pályafutását. 1384-ben ugyanis egy oklevél említi egy Mihály apátot, aki magához veszi a Pelejteiek levéltárát. Pelejtei I. Mihályt viszont csak 1396-ban nevezik ki a Czudarok Széplak apátjának, és bár ekkor már *discretus vir, idoneus religiosusque* nevezik, korábbi pozíciójára nem utalnak. Jelen esetben tehát arról van szó, hogy vagy az 1384-es adat nem rá vonatkozik, vagy széplaki stalluma előtt egy másik kolostor vezetője volt. 1405-ben majd 1413-ban is egykori apátként említik, de mindkét eset után van adatunk, hogy továbbra is betöltötte hivatalát. Apáti jövedelmei révén zálogokhoz jut, de nem csak anyagi gyarapodását követhetjük nyomon. 1407-ben a Nagyazari-ág úriszéki jogainak megerősítését tartalmazó oklevél Mihály apátnak és unokatestvéreinek szól. 1410-ben Rozgonyi Simon országbíró, Perényi Péter volt székely ispán¹⁵⁹ és Mihály apát kérésére engednek szabadon egy gonosztevőt.¹⁶⁰ 1411-ben pedig Perényi Péter kérésére neki járó bírságot enged el.¹⁶¹ Nyilvánvaló presztízsnövekedésről van szó. Nevét megemlítik az összes a korszakban a Pelejteieket érintő oklevélben, így a bíróságelengedéskor és az új adományban. Utolsó említése 1421-ből ismert.¹⁶²

Vizsgálódásaink során minduntalan a familiaritás intézményébe botlottunk, nyilvánvalóan ez volt a legmeghatározóbb kapcsolatrendszer a köznemesség számára, s szinte az egyetlen lehetőség az érvényesülésre. Csak ezeken a szálakon keresztül juthatott egy középbirtokos nemes tisztséghez, a tisztség révén pedig jövedelemhez, esetleg birtokhoz. A megyei nemesség természetesen a környék nagybirtokosainál

158 I. László és I. András Nagyazari ügyében tett tiltakozása alkalmat ad rá, hogy meghatározzuk életkorukat. 1323-ban a tiltakozáskor még nem voltak törvényes korúak, tehát 14 évesek. Apjuk I. János 1321-ben tűnik fel a forrásokban, igaz ekkor már felnőttként, mindenesetre valószínűk tartjuk, hogy fiai 1323-ban bőven 10. életévük alatt járhattak. I. Lászlóról az utolsó adatunk 1369-ből való, ekkor nagyjából 50 éves lehetett. I. Andrásról pontosan tudjuk, hogy 1383/84 fordulóján halt meg, tehát 60-as éveink közepén járhatott.

159 Ifjabb Perényi Péter székely ispán 1397–1401 között, az oklevél kiállításának időpontjában zempléni, ugocsai, máramarosi és szatmári ispán. *Engel*, Archontológia II. köt. 190. p.

160 *ZsO* nr. 7980.

161 DL 60549.

162 A Pelejteiek esete összevág Fügedi Erik azon megfigyelésével, hogy a köznemcsi „klánok” nagy részében csak egy-egy férfi választott egyházi pályát, minden előzmény és utóhatás nélkül. *Fügedi*, *Elcfánthyak* 215. p.

vállalt szolgálatot, ez volt a legkézenfekvőbb megoldás.¹⁶³ A Pelejteiek esetében sem volt ez másként. A XIV. század elején Martonos és fia, Vencel Amadé familiájának a tagja. Majd a XIV. század végén a Zemplénben is jelentős birtokokat szerző Perényiek szolgálatában találjuk a Pelejteieket. Pelejtei III. János Perényi Miklós újhelyi várnagya,¹⁶⁴ II. Vencel pedig zempléni alispánja volt.¹⁶⁵ 1464-ben Pelejtei Péter Perényi János özvegyének, Katalin asszonynak a familiárisaként hatalmaskodott társaival az Uporiak Ung megyei birtokain. Négy évvel később szintén Pelejtei Péter és testvére Gergely vettek részt hasonló akcióban, ekkor Perényi István familiárisaként.¹⁶⁶ Elképzelhető, hogy Pelejtei I. András Perényi Miklós apja, Perényi Péter familiárisa volt, amikor perben képviselte őt 1380-ban, jóllehet az ügyvédi szereplés nem feltételez automatikusan familiárisi viszonyt.¹⁶⁷ Másfelé tájékozódott Pelejtei IV. János, aki Losonczy Zsigmond szolgálatában lett szalánci várnagy.¹⁶⁸

Két következtetés adódik azonnal az előbbi adatokból. Először is feltűnő, hogy Vencel ágában mutatható ki szinte kizárólag familiárisi viszony (Martonost nem számítva hétből hat esetben).¹⁶⁹ Valószínűleg nem pusztán az adatok véletlenszerű szó-

163 Vannak viszont ellenpéldák: a nyitrai Elefánthyak megyéjüktől távol birtokló urak szolgálatába álltak. Vö.: *Fügedi*, Elefánthyak 195–196. p.

164 1411: *Károlyi* I. köt. 576–577. pp., *Engel*, Archontológia I. köt. 451. p.

165 1424: DF 263103, DF 234157, *Engel*, Archontológia I. köt. 242. p.

166 1464: DL 15912, 1468: DL 16769.

167 Ügyvéd bárki lehetett, aki jogi cselekvőképessége birtokában volt. Vö.: *Eckhart* 390. p., *Hajnik* 174–182. p. Ugyanakkor az esetek jó részében a perbeli képviselőt szakértelmet, de legalábbis némi gyakorlatot igényelt. A főúri magánfamiliákban nyilván akadt erre alkalmas személy, akinek egyébként is egyik fontos kötelessége volt ura képviselete. *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947] (a továbbiakban: *Bónis*, Hűbériség) 242. p. A köznemességnél azonban más volt a helyzet. A Pelejteiek esetében azt figyelhetjük meg, hogy elsősorban a rokonságból választottak ügyvédet. 1348: Pelejtei Margit ügyvédje Izsépi Jakab (*Károlyi* I. köt. 176–178. p.), 1354: Pelejtei László ügyvédje Izsépi Máté (*Károlyi* I. köt. 228–230. p.), 1355: Pelejtei Miklós fiainak ügyvédje Izsépi Máté (*Károlyi* I. köt. 227–234. p.), 1361: Pelejtei György ügyvédje Pelejtei Dénes (*Károlyi* I. köt. 249. p.), 1388: Pelejtei János ügyvédje Lucskai Miklós (*Sztáray* I. köt. 479–482. p.). Nagyazár András fia János ügyvédje, a kassai János diák városi, jogtudó értelmiségi lehetett. (*Károlyi* II. köt. 79–82. p.) Vö.: *Kubinyi*, Köznemesség. Egyszerűbb jogi aktusokban jobbágyok is képviselhették uraikat.

168 1413: DF 284036, *Engel*, Archontológia I. köt. 420. p.

169 Itt kell megjegyezni, hogy az 1403. évi lázadásban résztvevő II. János számára kiadott kegyelemlevél úgy fogalmaz, hogy Csáki Miklós volt erdélyi vajda szolgálatában, mint familiáris (*in cuius servitiis, ut familiaris*) követett el hüllenséget. Azt gondoljuk, hogy jelen esetben nem a hagyományos familiárisi viszonyról van szó, csupán a lázadók táborába tartozást írja le így az oklevél. A térségből egyébként Homonnai IV. János vett részt a felkelésben familiárisa-

ródásáról van szó, hanem két eltérő stratégia alkalmazásáról. Vencel ágát már korán, I. Miklós idejében szegénynek mondják, és sikertelen maradt a nagyazari részek visszaszerzésére indított kísérletük is, sőt amint láttuk, patvarkodásban elítélték őket. Fügedi Erik az Elefánthy családról írta, hogy „csak akkor álltak nagyobb urak szolgálatába, amikor anyagi helyzetük ezt feltétlenül szükségessé tette.”¹⁷⁰ Ilyen szükséghelyzet kényszerítette¹⁷¹ Vencel utódait a Perényiek szolgálatába, hogy az így szerzett jövedelmek révén kerüljék el a végleges elszegényedést. Ezzel szemben I. János utódai Nagyazar felének visszaszerzésével, ha átmenetileg is, de valamelyest stabilizálták anyagi helyzetüket, sőt Patakföldön szőlőt szereztek, számukra tehát nem volt létfontosságú a szolgálatvállalás. Anyagi gyarapodásukat nem a familiaritás segítségével, hanem megyebeli érdekeik megvédésével, vagy érdekeltsegeik visszaszerzésével próbálták elérni.

A másik feltűnő jelenség, hogy Martonos és Vencel után viszonylag hosszú időn keresztül (ha nem számítjuk Pelejte I. András teljes bizonyító erővel nem bíró ügyvédi tevékenységét, akkor a XV. század második évtizedének elejéig) nem találkoznak a familiaritás intézményével. Erre magyarázat lehet a már említett gazdasági tényező, tehát tényleg csak akkor vállaltak tisztséget, ha feltétlenül szükséges volt. Másrészt a nagybirtokosok magánfamíliája nem „szívhatta” föl a környékbeli köznemesség széles tömegeinek egészét.¹⁷² Meg kellett továbbá minden bizonnyal küzdeniük a „nemesi öntudatukkal”, mert bár a familiárisi viszony nem homályosította el korábbi státusukat, a szabad birtokossághoz képest mégiscsak valamilyen alárendelt viszonyba kerültek. Ugyanakkor a gazdálkodást is lehetlenné tette, ha a familiaritás révén távol kerültek birtokaiktól. Mindezen okok együttesen hathattak oda, hogy a köznemesség egy része, így a Pelejteiek közül is sokan, megelőgedtek aktuális helyzetükkel és nem próbáltak meg változtatni helyzetükön.¹⁷³

ival együtt. Ekkor Perényi Péter helyett Ung és Zemplén megye ispánja lett. Pelejte János esetleg az ő oldalán vett részt a lázadásban, bár ez meglehetősen bizonytalan feltételezés, ezért ezt az adatot nem vettük figyelembe. *Károlyi* I. köt. 524. p., *Engel*, Ung 44–46. p.

170 *Fügedi*, Elefánthyak 196. p.

171 Más a helyzet Martonos és I. Vencel esetében. Ők, mint az Aba territorium tekintélyes köznemesi lépnek be Amadé familiájába, tehát inkább politikai, mint anyagi szükséghelyzetről beszélhetünk.

172 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csak az elszegényedett nemesek léptek szolgálatba. Az előretöréskvés, az ambíció is nagyúri famíliába vezethette a nemességet. Úgy tűnik a Pelejteiek ennek is híján voltak.

173 *Fügedi*, Elefánthyak 209. p.

Ahhoz azonban, hogy viszonylag pontosan meg tudjuk határozni a Pelejteiek társadalmi helyzetét, meg kell vizsgálnunk a familiaritás másik oldalát, vagyis meg kell határozni a Pelejteieknek szolgálatot tevők körét. A Pelejteie familiarisokra vonatkozó adatok legnagyobb része Martonoshoz és fiaihoz kötődik. 1300 körül — a dátum pontosan nem ismert — Martonos, Simon fia Mihállyal együtt esküt tett, hogy nem okoztak 30 márka kárt György fia Péternek, és szervienseiket (*servientes*) sem bujtották fel erre. Sztáncs és Upor már többször említett feldúlása során a hatalmaskodók nem pusztán Martonost és Pongrácot sebesítették meg, hanem szervienseiket (*servientes*) is. Egy pontosan szintén nem datált oklevélben Martonos *officialisa* Konth szerepel, aki Detreh birtok zálogügyét intézi. Martonos szerviense fizet a koppányi apátnak bizonyos összeget szintén a századforduló környékén. 1302-ben Martonos és fia Vencel fogságból váltják ki szervienseiket (*serviens*), „Nohgmiklous”-t 17 márkáért, ahová gyilkosság miatt jutott. 1304-ben Amadé nádor előtt képviseli Martonost és Vencelt szervienseik (*serviens*) Benedek. 1324-ben I. János fiainak szerviense (*serviens*) Chofran fia Pál tiltakozik a gyermeki korban lévő urai helyett (*pro eisdem dominis*) az egi káptalan előtt. 1329-ben pedig I. János saját szerviense (*serviens*) Kis Balázs ellen emelt panaszt Abauj megye hatósága előtt.¹⁷⁴ Ezzel le is záródik a XIV. századi adatok sora. A következő familiaritásra vonatkozó adat 1410-ből ismert. Ekkor Mihály apát István nevű familiarisát említik,¹⁷⁵ 1412-ben Pelejteie III. János Valyon faluban élő (*residens*) szolgájának (*famulus*) engedti el Rozgonyi Simon országbíró a rá kirótt bírságoknak a bírói részét. 1417-ben II. János szolgája (*famulus*) Mihály tiltakozik ura nevében a leleszi konvent előtt. Végül 1449-ben Kisazari János és Péter esküt tesznek, hogy Pelejteie II. János Kisazari Mihályt, osztályos atyafiukat, familiarisai által (*per familiares suos*) megölte. Az okle-

174 1299-ben Martonos, egyik szolgája (*servus*) Sutk fia Miklós haláláért kap 14 márka kártérítést. Ez azonban nem familiaris viszony. A kisebb birtokokon a XIV. századig kimutatható a propriusi függésű, szolga munkacér alkalmazása. *Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.* Bp., 1983. 77–98. p.

175 *Zichy* I. köt. 95–96. p., *Károlyi* I. köt. 29–30., 25–26., 31., 32., 33–34., 38–39., 194–195., 72. p. Az említett familiaris egyházi földön élt, így felmerülhet a gyanú, hogy az egyház harcoló nemes jobbágyáról van szó. Az oklevél ugyanakkor Mihály apát zálogban bírt nagyazari birtokrészén elkövetett hatalmaskodás kapcsán említi, ahol (Nagyazaron) minden bizonytalansággal az apát ügyeit intézte, tehát kifejezetten az apát személyéhez fűződő szolgálatokról van szó. Ez esetben Mihály apáthoz kettős kötelék fűzte, a közvetlen földesúri kötelék mellett a lazább familiaris. Ez általában nem volt jellemző az egyházi földesuraságra, hiszen az első, erősebb kötelék érvényesítése állt az érdekcében. Vö.: *Bolla Ilona: Egy XIV. státusper és tanulságai.* In: *Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyásgról Magyarországon.* Bp., 1998. A familiaris funkciójáról árulkodik, hogy a hatalmaskodás során kardot, tegezt és íjat raboltak el tőle. *ZsO* II. köt. 7949.

vél megnevezi a familiárisokat is: Nagy János, Sebestyén, egy másik János, Kis Péter.¹⁷⁶

A familiarisi viszony jelölésére leggyakrabban a *serviens* (6) kifejezést használták, ezenkívül a *familiaris* (2), a *famulus* (2) és az *officialis* (1) terminusokat alkalmazták. A familiarisok tevékenysége a már jól ismert kategóriákkal írható le. Egyrészt fegyveres szolgálatról volt szó, így értékelhetjük a hatalmaskodásokról szóló adatokat, másrészt a *dominus* képviselétéről, erre vonatkoznak a különböző tiltakozások, végül az *officialis*hoz mindenképpen birtokigazgatási tevékenységet kell kapcsolnunk, még akkor is, ha a konkrét esetben más jellegű tevékenységéről számol be forrásunk.

A familiárisok fizetségéről egyetlen adatunk van. Abaúj vármegye hatósága előtt Pelejtei I. János kijelentette, hogy Kis Balázs nevű *szerviense*nek átadott 3 márkát, aki azonban nem teljesítette szolgálatait. Ez az adat pénzbeli fizetésre utal.¹⁷⁷ Ugyanakkor felvet egy másik kérdést is. *Szerviense* ellen Abaúj megyében tett panaszt Pelejtei János, minden bizonnyal azért, mert Balázs ott lakott. Egy jóval későbbi adat Valyon faluban élő *famulus*ról beszél. Ez utóbbi település nem volt soha a Pelejteiek kezén. Ez a két adat arra mutat, hogy a Pelejteiek familiárisai nem pusztán az ő birtokaikon élők közül kerültek ki. Sőt Zemplén megyén kívülről is álltak a szolgálatukba.

A neveket vizsgálva túlnyomó többségükről az valószínűsíthető, hogy jobbágyokról, vagy ahogy a korabeli oklevelekben megfogalmazták, jobbágy módra élő familiárisokról van szó (Konth, Nagy Miklós, Benedek, Kis Balázs, Mihály, Nagy János, Sebestyén, János, Kis Péter, László). Ezek közül azokról, akik bizonyíthatóan nem Pelejtei birtokról származnak, biztosra vehetjük, hogy nem jobbágyi függésben éltek, hiszen a földesurukhoz fűződő kötelezettségeik nem tették volna lehetővé a Pelejteiek szolgálatát. A magánfamília szervezetében jobbágyokat, nemeseket egyaránt találunk, olyan társadalmi kötelékről van tehát szó, amelyben nem ezek a szempontok voltak az elsődlegesek. A *dominus* szolgálatára szerveződött a magánfamília, ebben pedig, bár nyilván más-más szinten, részt vehetett jobbágy és nemes is. A familiárisi kör természetesen, ezzel együtt, nagyon is jellemző volt az adott úrra. A bárók familiárisainak zöme a tekintélyes köznemességből került ki, a vagyonos köznemeseké pedig a középbirtokosok köréből. Jobbágy vagy

176 DL 9687, *Károlyi* I. köt. 585. p., *Sztáray* II.köt. 178. p., *Károlyi* II. köt. 273–274. p.

177 Az adatot felhasználta *Szekfi Gyula*: *Szerviensek és familiárisok*. Bp., 1912., *Bónis*, Hübériség. Tekintélyesebb nemeseknek ennél nagyobb fizetség járt. Morvai Benedek 6 tehenet, 5 ökröt, 2 lovat, 64 disznót, 26 kacsát, 30 méh(kast), 2 köpenyt, 2 övet, 1 serleget kap 7 márka értékben „*ad servandum*”. 1409: *Károlyi* I. köt. 555–556. p.

jobbágy módra élő familiárisai nyilván a szerényebb anyagi helyzetű nemeseknek voltak. A Pelejteiek, mint láttuk, ez utóbbiak közé tartoztak.

A szakirodalom a nemesség vizsgálata során kitért az ún. presztízscímek használatára.¹⁷⁸ Engel Pál a „magister” és „comes” cím használatát a lovagi rendű személyekhez köti. Kézenfekvő tehát megvizsgálni, hogyan alakult a presztízscímek használata a Pelejteiek esetében. A legtöbb adatunk Martonosra vonatkozik, akít következetesen elláttak vagy a „comes”, vagy a „magister” címmel.¹⁷⁹ Utána már csak fiát I. Jánost nevezik, de korántsem olyan következetesen, mint Martonost, „magisternek”,¹⁸⁰ valamint egyetlen alkalommal I. Lászlót.¹⁸¹ A családban így csupán Martonossal kapcsolatban mondható el címzése alapján, hogy környezete egyértelműen lovagi rendűnek tartotta.¹⁸²

Nem kifejezetten presztízscím, de itt kell megemlítenünk a „litteratus”, magyarul, régiesen „deáknak” fordított jelzőt. Nem presztízscím, inkább valamilyen alapfokú műveltség, iskolázottság, de legalábbis írástudás jelölésére szolgálhatott. A Pelejteiek esetében I. Andrásnál és fiánál Oszvaldnál jelenik meg, ami talán arra utalhat, hogy ez a műveltségi szint, vagy legalább az arra való igény, családon belül áthagyományozódott.

Gazdálkodás

A Pelejteiek gazdálkodására vonatkozóan, a források, a középkori magyar okleveles anyag sajtászerűségei miatt csak meglehetősen szórványos és közvetett adataink vannak.

Birtokátadásokkor, birtokcseréknél a birtokrész megnevezése után a szokott módon sorolták fel a tartozékokat: erdők, legelők, rétek. Erdőre vonatkozóan van adatunk Abara, Nagyazar és Helmecke birtokok kapcsán. Nagyazar határjárása során említik Remetehegyet, melynek az oldalában lévő erdőt a jobbágyok közös haszná-

178 Legutóbb: *Engel, Ung*.

179 „magister”: DL 99391, *Zichy* I. köt. 95–96., 97–98. p., *HO* VII. köt. 311. p., *Károlyi* I. köt. 31., 33., 33–34., 35–36., 37–38., 38–39. p., DL 69664. „comes”: *HO* VII. köt. 315. p., *Károlyi* I. köt. 29–30., 36–37., 59. p., *AO* I. köt. 135. p.

180 *Károlyi* I. köt. 69–70., 72. p., DL 99407.

181 *Károlyi* I. köt. 479–480. p.

182 A „comes” és a „magister” cím tartalmi különbségére adataink nem szolgálnak magyarázattal, nem választható külön időben sem a két cím használata.

latában hagyták.¹⁸³ Rét, legelő valamennyi birtok esetében felmerül. Pelejtében az 1347. évi osztozkodáskor a jövedelmeket, a réteket és a terragiumot is egyenlő arányban osztották fel. 1352-ben Pelejte I. László és testvérei Helmeckében bírt „*terre arabiles, prata, silve et nemora*” cseréltek el nővérük pelejte birtokrészéért „*cum ... locis ... sessionibus et terris campestribus.*” 1450-ben részletesen felsorolják a nagyazari és pelejte belső jobbágytelkeket, és említik a szántókat és a rétet.

A gabonatermesztésre egyetlen adatunk van. 1410-ben egy nagyazari jobbágytól 32 kepe zabot raboltak el.¹⁸⁴ Ide tartozik, hogy Pelejte I. János és Újfalusi János közösen birtokoltak malmot (*molendinum, domus canalia et alia edificia*) a Helmecc folyón.

Szülőjük volt Patakföldön, valamint Pelejte II. János feleségének Tarcallegyen, de Nagyazar és Pelejte kapcsán is említenek borjövédelmeket.¹⁸⁵

Az állatállományról elsősorban a hatalmaskodásokról szóló jelentésekből alkotunk képet. A birtokok kifosztásakor legsűrűbben előforduló zsákmány a ló. 1410-ben jobbágyoktól raboltak el 2 lovat. Ritkábban és kisebb számban említenek teheneket,¹⁸⁶ viszont feltűnően nagy mennyiségben fordulnak elő disznók. 1381-ben Pelejte I. András birtokáról 100 disznót hajtottak el. 1415-ban szintén a nagyazari erdőből 16-ot, 50 forint értékben. 1421-ben is disznókat hajtottak el ugyanonnett, de egy részüket még az erdőben leölték.¹⁸⁷ Jelentős gazdálkodási forma lehetett zempléni hegység erdeiben folyó makkoltatás, de a legelők és a kaszálók megléte azt mutatja, hogy más jellegű állattartás is folyt.¹⁸⁸

Minden bizonnyal az ismert, jobbágyi járadékfizetésen alapuló gazdálkodás folyt, bár a XIII. század végén még Martonos *servus*át említik, ami arra utalhat, hogy ekkor még alkalmaztak szolgamunkaerőt is.

183 Abara: *Károlyi* I. köt. 28., Nagyazar: *Károlyi* I. köt. 201–203., 253. p., DL 31410., Helmecke: *AO V.* köt. 614–615. p.

184 A hűvösebb klímájú hegyes vidékeken jobbra csak zabot tudtak termelni. *MoT* 26. p.

185 Patakföld: *Sztáray* I. köt. 463–465., 479–480. p., Tarcallegy: *Károlyi* II. köt. 166–167. p. Pelejte, Nagyazar: DL 16754.

186 Pelejte I. András 2 lovat és 2 tehenét rabolják el 1368-ban: *Károlyi* I. köt. 310–311. pp., Pelejte Oszvald hajt el a saját, Mihály apátnál zálogban lévő, birtokáról 3 lovat (2 jobbágyoké) 1410-ben: DL 9687, 1413-ban Pelejte IV. János szalánci várnagy rabol el 4 lovat: DF 284036, 1450-ben II. András 4 lovat hajják el.

187 DL 99460, DF 284036, Lelcsei konvent hiteleshelyi levéltára: Acta anni 1415. 65. (DF 220 840), DL 31410.

188 *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp., 1975. 33–35. p., *MoT* 295–296. p.

Anyagi kultúra

Az anyagi kultúra vizsgálatán¹⁸⁹ jelen esetben azt értjük, hogy végigvesszük, milyen tárgyak, eszközök szerepelnek írott forrásainkban a Pelejteiekkel kapcsolatban. Az írott források természeténél fogva csak értékesebb tárgyakkal, fegyverekkel találkozunk, a mindennapi használati eszközöket, néhány kivételtől eltekintve, nem tartották fontosnak megörökíteni. Ez utóbbi kérdéskörben a régészeti feltárások publikációi segítenek eligazodni. Az értéktárgyak számbavételéből viszont a Pelejteiek anyagi erejére következtethetünk arra, hogy mennyi és milyen jellegű „luxust” engedhettek meg maguknak, tehát a társadalmi helyzet, a vagyon és a tárgykultúra összefüggéseire.

A legfontosabb forrásunk ebből a szempontból Pelejtei I. András 1383. évi végrendelete.¹⁹⁰ Itt a Nagyazari-ágon öröklődő teljes tárgy-együttest megvizsgálhatjuk, ugyanis valószínűleg az általuk birtokolt valamennyi értéktárgy szerepel a forrásban.

Pelejtei I. András végrendeletében szereplő tárgyak

db.	Tárgy ¹⁹¹	érték*
1.	párta (crinale) ¹⁹²	11,5 ft.
1.	öv (balteus)	10. ft
1.	ezüst serleg (ciphus argenteus) ¹⁹³	5. ft

189 Az anyagi kultúráról a magyar szakirodalomban legutóbb: *Kubinyi András*: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. In: *Actas*, 8. (1990) 3. sz., 51–68. p., *Szende Katalin*: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. In: *Actas*, (1990) 3. sz. (a továbbiakban: *Szende*, Sopron), 69–123. p. Kurcz Ágnes a magyarországi lovagi kultúráról írt könyvében külön fejezetet szentel a kérdésnek: *Kurcz*, Lovagi kultúra 81–113. p. A hatalmaskodásokról készült jelentések nagy jelentőségű forrásai a középkori anyagi kultúrának is. Egy ilyen jellegű forrás feldolgozása: *E. Kovács Péter*: „Összetörték, elrabolták”. Egy szlavóniai mezőváros anyagi kultúrája az 1520. évi hatalmaskodás tükrében. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 3–4. sz., 425–445. p.

190 *Sztáray* I. köt. 463–465. p.

191 Dongó Gy. Géza a századfordulón leközölte a végrendeletet latin és magyar nyelven, fordítása több helyen eltér a táblázatunkban közölttel, ezeket lábjegyzetben minden esetben feltüntetjük. *Dongó Gyárfás Géza*: Pelejtei András végrendelete 1383. In: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. (1899) 338. p.

192 „hajtű”

193 „füstölő”

1.	ezüst pohár (pictarium argenteum) ¹⁹⁴	6. ft
2.	ezüst pohár (ua.)	13 ft
1.	öv (balteus)	–
1.	vért (lorica)	–
2.	sisak (cassis) ¹⁹⁵	–
2.	kengyel (pedica) ¹⁹⁶	–

* A végrendeletben megadott zálogérték.

A végrendeletet kiegészíti egy nem sokkal később, 1384. március 22-én kiadott oklevél, amelyben Lucskai Miklós felszólítására a szolgabírák aziránt vizsgálódtak Pelejtén, hogy bizonyos Pelejtei András által fiára, Jánosra hagyott értékek még mindig Kisazari Péternél vannak-é.¹⁹⁷ A két forrásban szereplő tárgyak köre nem fedi egymást, ezért érdemes felsorolni az itt említett tárgyakat is.

Az 1384. évi oklevélben szereplő tárgyak.

db.	Tárgy
2.	ezüst serleg
1.	páncél (pancerium)
1.	vas sisak (pilcum ferreum)
1.	pajzs (clypeum vulgo pays)
1.	lándzsa (lancha)
1. ¹⁹⁸	vas kesztyű (ferreas cyrotecas)
1.	kard (gladium)
1.	láda (scrinium) ¹⁹⁹

194 „szelence”

195 „hegyestőr”

196 „rabbilincs”

197 *Sztáray* I. köt. 463. p.

198 Nyilván egy párról van szó.

199 A család okleveleit tartották benne.

Az ékszerek, díszedények elsődleges funkciója az értékmegőrzés volt. Az ingó vagyon fontos, szükséghelyzetben gyorsan felhasználható részét képezték, ugyanakkor reprezentációs célokat is szolgáltak. A párta, az öv, a serleg, a pohár a legelterjedtebb ilyen jellegű tárgytípusok, a soproni polgárság értéktárgyai között is fel tűnnek.²⁰⁰ A Pelejtek esetében ezek a tárgyak mind zálogban vannak, ami alapján biztosra vehetjük, hogy nem a végrendelkező I. András reprezentációs igényei kielégítésére készültek. A család vagyonának alakulása alapján Martonosban láthatjuk azt a személyt, akinek megfelelő anyagi háttere lehetett arra, hogy nemesfém ékszereket és edényeket vásároljon vagy készíttessen. Az utána következő generációk a mind jobban fojtogató anyagi szükségben pedig elzálogosították azokat.

A felsorolt tárgyak között a döntő részt a fegyverek képviselik. I. András teljes lovagi fegyverzetet hagyott fiára. A hatalmaskodásokat leszámítva ugyan fegyveres hadi szolgálatra csupán I. Vencel és a fegyvereket megöröklő II. János esetében van bizonyítékunk,²⁰¹ de a fegyverek birtoklása, átörökítése nyilván fontos volt a nemesség számára. A nemesi felfogás szerint előjogaik értelmében a fegyveres szolgálatban rejlett, ennek, lényegében a nemesi öntudat fundamentumának a szimbóluma volt tehát a lovagi fegyverzet. Ennyiben pedig elengedhetetlen attribútuma minden nemesi atyafiságnak.

A felsorolt tárgyak között szerepel egy láda, esetünkben az okleveleket tartották benne. A középkor folyamán az egyik legelterjedtebb, sőt szinte kizárólagosan létező bútordarab volt. Mind tárolóeszközként, mind ülő vagy fekvőalkalmatosságként használták.²⁰²

Összegzés

A középkori Magyarország nemesi társadalmának egyes családjait nem csak, vagy nem elsősorban, vagyoni állapotuk jellemzi, hanem az ehhez kapcsolódó tipikusnak mondható szociális viselkedésformák. Engel Pál ezt nevezi „rétegspecifikus életformának”.²⁰³ Ennek az összetevőit, jelenségeit vizsgálva, konkrét esetekben

200 *Szende*, Sopron. A reprezentáció szempontjából a polgárság mintaképe a köznemesség felső rétege volt. A két réteg közötti kapcsolat a Pelejtek esetében is kimutatható: I. András többek között egy varannói polgárnak zálogosítja el értékeit.

201 A várnagyi funkció elsősorban a birtokigazgatással függött össze és gazdaságszervező tevékenység volt.

202 *Kurcz*, Lovagi kultúra.

203 *Engel*, Ung 93. p.

értelmezve tudjuk egy adott család, atyafiság társadalomban elfoglalt helyét meghatározni.

A Pelejteiek esetében ezek a szociális viselkedésformák szinte minden aspektusukban az ún. középbirtokos megyei nemességbe tartozásra utaltak. A család vagyona az erre a rétegre jellemző 20-200 telek között maradt, jóllehet csökkenő tendenciát mutatott. Nem jutottak udvari szolgálathoz, familiaritásuk térségük nagybirtokosaihoz köthető. Az általuk maximálisan elérhetőnek bizonyuló tisztségek: a várnagyság, az alispánság, egyházi vonatkozásban: az apáti pozíció. Rokonsági kapcsolataik is ehhez a réteghez kötötték őket. A presztízscímek közül mind a „magister”, mind a „comes” előfordult a Pelejteieknél. Ugyanakkor úgy érzékeljük, hogy szintén majdnem minden vonatkozásban, megfogható az ezen a kategórián belüli süllyedés. A XIV. század második évtizedétől a vagyon folyamatos csökkenését figyelhetjük meg. A presztízscímek használata csupán az első két generációban mutatható ki, sőt kicsit szigorúbban fogalmazva, kizárólag Martonoshoz köthető. Egyedül a házassági kapcsolatok terén nem látunk egyáltalán tekintélyvesztést. Az oklevelekben elszegényedettnek mondott I. Miklós felesége Izsépi-lány, a végrendelete szerint reménytelenül eladósodott I. Andrásé Nagymihályi Magdolna. Hozzá kell tenni, hogy a házassági stratégiák terén látunk a legkevésbé tisztán. Nem világos mennyire tartotta fontosnak egy-egy tekintélyes atyafiság a „jó házasságot” a lányok, esetleg másod-, harmadszülött lányok esetében. Nem tudunk szabadulni attól az érzéstől, hogy a Pelejteiek majdnem mindig egy kicsit „rangon fölül” házasodtak.

Martonos a család azon tagja, aki mind vagyonában, mind címzésében, mind szolgálatának minőségében majdhogynem átlépte a középbirtokosság felső határát. Fiával közösen megcsillant előttük a királyi szolgálat, a kitörés lehetősége. Ezt követően azonban, elsősorban válságjelenségeket figyelhettünk meg és alig másfél száz év múlva a Pelejteie család eltűnik a szemünk elől.

A leglényegesebb megfigyelésünk ezzel kapcsolatban az lehet, hogy a család tagjai lényegében nem követtek el komolyabb hibát, hanyatlásuk nem az esetleges rossz döntésekben keresendő. A XIV. század második évtizedében lezárult a birtokszerzések időszaka. Ettől a pillanattól kezdve a Pelejteiek nem találtak olyan kitörési pontot, ahol vagyonukat gyarapítva feljebb tudtak volna kapaszkodni. Láthatóan presztízszük kitarított még jódarabig, élhették a megyei nemesség megszokott életét. Szinte észrevétlenül fogyott el körülöttük a levegő. Mennyiben volt ebben szerepe a királyi politikának, és mennyiben a Pelejteiek passzivitásának, nehéz meghatározni, mindenesetre általános jelenségnek tarthatjuk.

HORVÁTH RICHÁRD

VESZPRÉM MEGYE TISZTSÉGVISELŐI A KÉSŐKÖZÉPKORBAN (1458–1526)¹

A hazai középkortörténet-kutatás nem bővelkedik archontológiai munkákban. Különösen igaz ez a regionális, kisebb területi befolyással, hatókörrel rendelkező világi, illetve (talán még az előbbieknél is hangsúlyozottabban) egyházi intézményekre. Hosszú ideig e munkákat másodlagos jelentőségűnek vélték, holott nemlétük fájó és sokszor bosszantó hiányosságokat okozhat a legaprólékosabb feldolgozásban is.

Az egyes vármegyék esetében sincsen ez másképpen.² Tulajdonképpen az alapvető megyemonográfiáink is hiányoznak, s csak igen kevésnek készültéről van tu-

1 A dolgozat elkészítéséhez nyújtott tanácsaiért Solymosi Lászlónak tartozom köszönettel.

2 E kérdés elhanyagolt voltáról általában: *Borsa Iván*: A Mohács előtti megyei archontológia ügye. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 1980. 45–57. p.; valamint: *Havassy Péter*: A magyar világi archontológiáról. (Historiográfiai és bibliográfiai áttekintés.) In: Levéltári Szemle, 37. (1987) 27–46. p. Az eddig megjelent, (némely esetben csak bizonyos évkörön belül) teljességre törekvő, középkori megyei archontológiák a következők: *Borsa Iván*: Somogy középkori ispánjai. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 13. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár, 1982. 9–14. p., valamint Uő.: Turóc vármegye ispánjai és alispánjai 1526-ig. In: Levéltári Közlemények, 60. (1989) 199–218. p.; *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998. (Historia könyvtár. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) 124–126. p. (1318–1437 közötti évkörből); *Havassy Péter*: Heves megye középkori tisztségviselői. Eger, 1986. (Studia Agricensia 6.); *Holub József*: A főispánok, alispánok és szolgabírák 1526-ig. In: Zala megye története a középkorban I. köt. Pécs, 1929. (a továbbiakban: *Holub*: Zala vm. tört.) 441–485. p.; *Horváth Richárd*: Adalékok a Szapolyaiak felemelkedésének északkelet-magyarországi kezdeteihez. (Függelék: Abaúj vármegye ispánjai, alispánjai és szolgabírái 1458–1470.) In: *Analecta Mediaevalia* I. (A PPKE BTK Mediévisztikai Tanszékének kiadványa) Tanulmányok a középkorról I. Szerk.: Neumann Tibor. Pilisicsaba, 2000. [Sajtó alatt]; *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveliből megmaradt 1314–1525. Szekszárd, 1998. 38–66. p.; *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának millenniumi tanulmánykötete. Szerk.: Németh Péter. Nyíregyháza, 2000. [Sajtó alatt]; *Tringli István*: Pest megye története 1301–1526. In: Pest megye története 1686-ig. [Sajtó alatt]; valamint Sopron megye későközépkori alispánjainak és szolgabíráinak cleddig legteljesebb összeállítása: *Belitzky János*: Sopron vármegye története. I. köt. Bp., 1938. 901–909. p.

domásunk, jóllehet e feldolgozások egyik alappillére kellene, hogy legyen az adott megyei hatóság archontológiájának lehetőség szerint a teljesség igényével történő összeállítása. Az 1301–1457 közötti időszakból szerencsés módon már rendelkezésünkre állnak ezek az adatsorok,³ de a teljes középkor tekintetében még komolyak a hiányosságok. Mielőbbi összeállításuk nem csupán az imént említett monográfiák szempontjából lenne meghatározó, hanem politika- és társadalomtörténeti aspektusból is, hiszen számos esetben kevésbé ismert és ismeretlen politikai, társadalmi folyamatok feltárására lennének alkalmasak.⁴ Természetesen a genealógiai, helytörténeti igények kielégítéséről nem is beszélve.

Az alábbi közleményben, amelynek közrebocsátásával a készülő megyemonográfia ügyét kívánom segíteni, Veszprém megye 1458–1526 közötti archontológiai adatsorai szerepelnek.⁵ Az adatbázis három részből áll. Az elsőben kapott helyet a megye ispánjait és alispánjait tartalmazó táblázat. Az ispánok tekintetében viszonylag egyszerű a helyzet: (1313)–1392 óta ugyanis a mindenkori veszprémi püspök volt a megye ispánja is egyben.⁶ Ettől a gyakorlattól csak egy esetben: Kini zsi Pál veszprémi ispánsága — illetve Vázsonykői (Kamicsáci) Horvát Márk közel egy esztendei „fél” ispánsága — idején (1487–1495) láthatunk eltérést.⁷ Ugyanebben a táblázatban szerepel azonfelül a *sedriahelyek* listája, valamint a megye specifikus helyzetére való tekintettel a hét megfelelő napjának megjelölése is hasznosnak látszott.⁸ Veszprém vármegyében tudniillik két ítélőszék működött

3 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája I–II. köt. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) (a továbbiakban: *Engel: Arch.*)

4 Vö. *Szakály Ferenc*: Tolna vármegye középkori szolgabírái. (Esettanulmány). In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 418–419. p.

5 Ígyébiránt nem ez az első Veszprém megyét érintő archontológiai munka. 1874-ben Pesty Frigyes közölt — sajnos források és napi dátum megjelölése nélkül — egy mindössze néhány főből álló alispáni jegyzéket. *Pesty Frigyes*: Levéltári hulladékok — Veszprém megyei alispánok. In: *Századok*, 8. (1874) 219. p. Az alábbi adattár elsősorban a megye által kiadott oklevelekre épül, éppen emiatt a teljességre nem tarthat igényt; bár a tapasztalat azt mutatja, hogy újabb nevek csak igen kis számban bukkanhatnak elő.

6 *Solymosi László*: Veszprémi püspökség. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. 727–728. p. *Engel: Arch.* I. köt. 231. p.

7 *Kubinyi András*: A megyésispánság 1490-ben és Corvin János trónöröklésének problémái. (Adatok a veszprémi püspök örökös főispáni joga felfüggesztéséhez). In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 16. (1982) Szerk.: Töröcsik Zoltán–Uzsoki András. Veszprém, 1982. (a továbbiakban: *Kubinyi: Megyésispánság*) 169. p.

8 A hét napja megjelölésének okát a két szék, illetve az ott létező több vásár szolgáltatta. Vö.: *Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adórajstroma és az Eruszt-féle számadások. In: *Tanulmányok Veszprém Megye Múltjából*. Szerk.: Kredics László. Veszprém, 1984. (A

Veszprém és Vásárhely székhellyel, míg a megyei közgyűlésnek legtöbbször Lővöld adott otthot.⁹ A két szék kialakulásáról jelenleg nincsen pontos információnk. Talán a megye földrajzi viszonyai (a Bakony gyakorlatilag kettévágta a megye területét) játszhattak ebben közre,¹⁰ talán a birtokviszonyok, de alaposabb kutatások hiányában erről nyilatkozni felelőtlenség lenne. Az alábbi táblázatok segítségével annyi azonban már jól megfogható, hogy a mindenkori ispán (tehát kevés kivételtől eltekintve a veszprémi püspök) tényleges befolyása csak a veszprémi szék esetében mutatható ki kizárólagosan. A vásárhelyi széknél egynéhány esetben ugyanis találhatunk olyan alispánokat, akiknél egyelőre nem bizonyítható a püspöki familiaritás, azaz gyanítható, hogy más, a megyében jelentősebb befolyással rendelkező világi személyhez fűzte őket familiárisi kapcsolat (pl. Récsei Benedek esetében szinte bizonyos, hogy már 1484-ben is Kinizsi Pál embere volt). Mindazonáltal e széknél is meghatározó többségben vannak a püspöki familiárisok. Különösen egyértelmű ez azokban az esetekben, amikor az alispán egyidejűleg a veszprémi vagy a sümegi várnagyi tisztséget (Veszprém esetében ez gyakrabban a *provisoratus curie*, az udvarbíróság volt) is betöltötte (a várnagyságot vagy bármely más, az alispánok által viselt tisztséget csak akkor tüntettem föl a táblázatban, ha az az oklevélben is szerepelt, ellenkező esetben nem, még ha kikövetkeztethető is lett volna).

Elenyésző számú esetben az egyes alispánokhoz jegyzetben további, életpályájukat jelző adatot is csatoltam abban a reményben, hogy ezáltal a megyén belül — különösen a személyes viszonyrendszerek tekintetében — betöltött szerepük talán jobban megragadható lesz. Nem vitatható azonban, hogy egy ennél sokkalta részletesebb prozopográfiai gyűjtéssel lényegesen árnyaltabb képet kaphatnánk, ez viszont mindezedáig még nem történt meg.

A második táblázatban a szolgabírák szerepelnek, természetesen időrendben. E gyűjteménybe csak azok a személyek kerültek be, akikről az oklevelek egyértelműen megmondják, hogy az illető szolgabíró (legtöbbször az *unum ex nobis*, *XY iudicem nobilium* szókapcsolattal) volt. Minden más esetben szereplő megbíztottak a harmadik, „Megyei kiküldöttek” c. táblázatba kerültek besorolásra.

Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) (a továbbiakban: *Solymosi*: Adólajstrom) 123. p. (különösen a 19–20. jegyzetek)

⁹ *Solymosi*: Adólajstrom 123. p.

¹⁰ *Csukovits Enikő*: Sedriahelyek — megyeszékhelyek a középkorban. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 375. p.

A táblázatokban és a jegyzetekben előforduló rövidítések:

DF – Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

DL – Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár.

HO – Hazai Okmánytár I–VIII. köt. Kiadják: *Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Károly–Ipoly Arnold–Véghely Dezső*. Győr–Bp., 1865–1891.

Kóta – Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. (Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Vas megyei levéltári füzetek 8.) Készítette: *Kóta Péter*. Szombathely, 1997.

Lukics – *Lukics Pál*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. (Közlemények Veszprémvármegye múltjából I.)

PRT – A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története I–XII/b. köt. Szerk.: Erdélyi László–Sörös Pongrácz. Bp., 1902–1916.

Zichy – A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. köt. Szerk.: Nagy Iván–Nagy Imre–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest, Bp., 1871–1931.

ZO – Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. köt. Szerkesztette: Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Bp., 1886–1890.

Veszprém megye ispánjai és alispánjai (1458–1526)

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Gatalóci Mátyás veszprémi püspök és ispán (1440–1457) ¹¹			
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint	1456. 04. 22	<i>Engel</i> : Arch. I. 233.
Vetési Albert veszprémi püspök és ispán (1458–1487) ¹²			
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint	1458. 03. 23.	<i>Engel</i> : Arch. I. 233.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint	1458. 06. 01	DL 44871.
Veszprém (sz.)	Csatári Péter Csajági Mihály	1460. 11. 12.	DF 200482.

¹¹ *Engel*: Arch. I. köt. 233. p.

¹² A püspökök adatsorát az alábbi munkából emeltem át: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis (A veszprémi püspökség római levéltára) IV. köt. 1492–1526. Edidit: Josephus Lukcsics. Budapestini, 1907. XCV–XCVI. p. Az ettől való eltérések forrásai a jegyzetekben szerepelnek.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Veszprém (sz.)	Úrmezejei János	1461. 01. 28.	DL 66277.
Vásárhely (szo.)	Dörögdi Bálint Dörögdi Simon	1461. 08. 22.	DL 66282.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint Dörögdi Simon	1462. 05. 06.	DL 49967.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint Dörögdi Simon	1462. 05. 13.	DL 45010. DL 45009.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint Dörögdi Simon	1462. 05. 27.	DL 45013.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Bálint Dörögdi Simon	1463. 10. 20.	DL 45071.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn. <i>comes</i> megnevezéssel ¹³	1464. 01. 26.	DL 45075.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn. <i>comes</i> megnevezéssel	1464. 05. 31.	DL 68391.
Veszprém (szo.)	Vámosi Farkas Mór	1464. 07. 07.	DF 201388.
Veszprém (szo.)	Úrmezejei János	1464. 08. 04.	DF 200497.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn. <i>comes</i> megnevezéssel	1465. 01. 10.	DL 45142.
Vásárhely (p.)	Unyomi Miklós sümegi vn. <i>comes</i> megnevezéssel	1465. 04. 05.	PRT VIII. 527.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn. <i>comes</i> megnevezéssel	1465. 06. 27.	DF 207912.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn.	1466. 11. 27.	DL 45233.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós sümegi vn.	1468. 04. 14.	DL 45292

¹³ Unyomi már 1459-től bizonyosan sümegi várnagy, azaz püspöki familiáris volt; ez évben nevezte ki Mátyás tapolcai, kapornaki és szentbalázsi sókamarássá. ZO II. köt. 575-576. p. Később, 1462-ben és 1463-ban is sümegi várnagyként említi egy-egy oklevél. DL 45023. (1462); DL 45041. (1463).

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1469.08.10.	DL 45363.
Veszprém (szó.)	Kajári Gál Kajári Lukács	1469.08.12.	DL 88480.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1469.08.24.	DL 45365.
Veszprém (szó.)	Kajári Gál Kajári Lukács	1469.08.26.	DI 88481.
Veszprém (szó.)	Kajári Gál Kajári Lukács	1469.09.09.	DL 88483
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1470.04.05.	DL 102567.
Veszprém (szó.)	Darabosfalvi Gyakói Miklós	1470.07.07.	DL 102568.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1470.07.12.	DL 45412.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1470.08.09.	DL 45410.
Vásárhely (sz.)	Unyomi Miklós	1471.02.20.	DL 66301.
Veszprém (szó.)	Kajári Gál Kajári Lukács	1471.05.18.	PRT VIII. 532.
Vásárhely (cs.)	Unyomi Miklós	1472.03.19.	DF 207919.
Vásárhely (cs.)	Meggyesi Márk Dörögdi Simon	1473.10.14.	DF 207921.
Vásárhely (cs.)	Meggyesi Márk Dörögdi Simon	1474.06.30.	PRT VIII. 533.
Vásárhely (cs.)	Meggyesi Márk Dörögdi Simon	1474.11.03.	DL 45581.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon	1474.11.17.	DL 45584.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon	1475.02.23.	PRT VIII. 533–534.
Vásárhely (cs.)	Meggyesi Márk Dörögdi Simon	1475.07.13.	DL 66304.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon	1475.09.21.	DF 207924.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon Meggyesi Márk	1475.11.16.	DL 66308.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Veszprém (szo.)	Darabosfalvi Gyakói Miklós	1476. 10. 05.	DF 201446.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon Meggyesi Márk	1477. 03. 27.	DL 102596.
Vásárhely (cs.)	Meggyesi Márk ¹⁴ Dörögdi Simon	1477. 05. 29.	DF 207927.
Veszprém (szo.)	Koromlai Miklós Csatári Mátyás	1477. 10. 18.	DF 200545
Veszprém (h.)	Koromlai Miklós Csatári Mátyás	1477. 10. 27.	Zichy XI. 207–208.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon	1478. 10. 29.	DL 102604.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon	1479. 05. 13.	DL 45783.
Veszprém (szo.)	Údvari Pál	1479. 08. 07.	DF 262614.
Veszprém (szo.)	Illyei György	1481. 03. 17.	DL 102619.
Veszprém (szo.)	Vincei Benedek Illyei György	1481. 09. 01.	DL 66357.
Veszprém (sz.)	Illyei György Trencsényi Magyar Benedek	1482. 01. 16.	DL 18599.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon Kohári Gergely	1483. 07. 31.	DF 207940.
Vásárhely (cs.)	Dörögdi Simon Récesei Benedek ¹⁵	1484. 04. 15.	DF 207941.
Kinizsi Pál veszprémi ispán (1487–1494)			
Lövöld (h.)	Hidegkuti Farkas Antal	1487. 01. 22.	DL 66330.
Lövöld (h.)	Hidegkuti Farkas Antal	1487. 02. 19.	DF 201497.
Lövöld (h.)	Hidegkuti Farkas Antal	1488. 01. 21.	DF 207947.

14 1483-ból ismerünk egy Meggyesi Márkot, mint a veszprémi káptalan ügyvédjét. Nem kizárt, hogy e fenti alispánnal azonos személyről lehet szó. Kóta nr. 510.

15 1479–1484 között Esegvári Györggyel közösen Zala megye alispánja volt Kinizsi Pál ispánsága alatt. *Holub*: Zala vm. tört. 471–472. p.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Lövöld (h.)	Hidegkuti Farkas Antal	1489. 10. 05.	DL 46115.
Vásárhely (cs.)	Kinizsi Oszwald Csorbai Márk Ötvösi Péter	1492. 10. 18.	DF 282774.
Vásárhely (cs.)	Kinizsi Oszwald Esegvári György ¹⁶ Csorbai Márk Ötvösi Péter	1493. 02. 14.	DL 66340.
Vásárhely (cs.)	Kinizsi Oszwald Esegvári György Csorbai Márk Ötvösi Péter	1493. 06. 27.	DL 66342.
Vásárhely (cs.)	Esegvári György	1494. 07. 17.	DL 46270.
Vázsonykői Horváth Márk veszprémi ispán (1494–1495) ifj. Vitéz János veszprémi püspök és ispán (1495–1499)			
Vásárhely (cs.)	Miskei Szarka Miklós	1495. 09. 24.	Lukics 92. ¹⁷
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr. ¹⁸	1496. 10. 05.	DL 46372.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1496. 10. 19.	DL 102663.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1497. 04. 12.	DL 104061.

¹⁶ Lásd az előző jegyzetet.

¹⁷ Lukics 92-ben az alábbi idézet szerepel: *Johannes magnus de Sarwar castri Wesprimiensis, Paulus Leanffalw castri Wason castellani, Clemens Zarka Sancti Petri de (Der)giche vicecomes comitatus Wesprimiensis sedis Wassarhel*, holott az eredeti oklevélben ez így található: *Iohannes Magnus [de] Sarwar castri Wesprimiensis, Paulus de Leanffalw castri Wasson castellani, Clemens Zarka, Nicolaus contra de Myske vicecomes comitatus Wesprimiensis sedis Wassarhel*. A kissé összetett felsorolásból mindazonáltal csak Miskei Miklós tekinthető bizonyosan alispánnak az oklevélben egyértelműen egyes számban álló *vicecomes* megnevezés folytán; jóllehet a táblázatból kiténik, hogy Szarka Kelemen is ekkoriban viselte tisztségét. DL 20351.

¹⁸ Szarka Kelemen előfordul Szentpéterdörgicsi és Kisdörgicsi Szarka Kelemenként is, a könnyebb azonosítás kedvéért azonban e névalak változatait Dörgicsre normalizáltam.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1497.06.14.	DL 46397.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1497.06.29.	DL 66350.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1498.01.25.	DL 66352.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1498.02.08.	DL 20648.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1498.02.14.	DL 20651.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1498.02.22.	DL 107729.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1498.02.28.	DL 68466.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1498.03.28.	DL 20971.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1498.12.12.	DL 102671.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1499.05.23.	DL 66354.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1499.06.06.	DL 102675.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1499.07.04.	DL 66357. DL 102678.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen prov. curie Veszpr.	1499.07.31.	DL 102677.
Vásárhely (cs.)	Korontáli Mihály	1499.08.08.	DL 102679.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1499.12.18.	DL 46510.
Szatmári György veszprémi püspök és ispán ([1499] 1500–1502)			
Veszprém (sz.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1500.06.10.	DF 207977.
Veszprém (sz.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1500.08.05.	DF 207980.
Veszprém (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1500.08.06.	DF 207981.
Veszprém (sz.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1500.10.07.	DF 207985.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Vásárhely (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 04. 15.	DF 207994.
Veszprém (sz.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 04. 21.	DF 201533.
Vásárhely (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 05. 27.	DF 208003.
Vásárhely (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 06. 30.	DL 46554.
Vásárhely (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 06. 10.	DF 208004.
Vásárhely (cs.)	Eszényi Benedek veszprémi vn.	1501. 09. 02.	DL 66362. DL 66363.
Frangepán Gergely veszprémi püspök és ispán (1502–1503)			
Vásárhely (cs.)	Sávolyi János veszprémi vn. Dörgicsei Szarka Kelemen veszprémi vn.	1502. 01. 13.	DL 66366.
Lövöld (v.) ¹⁹	<i>Nos universitas nobilium comitatus Wesprimiensis...</i>	1502. 01. 23.	DL 66367.
Vásárhely (cs.)	Sávolyi János Dörgicsei Szarka Kelemen	1502. 02. 17.	DF 208007.
Isvalies Péter veszprémi püspök és ispán (1503– [1509] 1511) ²⁰			
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1504. 10. 07.	DL 66373.

19 Az oklevél dátuma: *dominica post festum Vincentii martiris.*

20 Kinevezését követően hamarosan visszatért Itáliába, s a püspökség kormányzását Tommaso Bellorusso püspöki *gubernator* látta el. *Solymosi László: A veszprémi egyház 1515. évi határozatai* (Constitutiones synodales ecclesie Vesprimiensis anni MDXV.) Bp., 1997. (a továbbiakban: *Solymosi: Zsinati határozat*) 15. p. Tommaso 1507-ben bizonyosan Veszprémben tartózkodott, innen keltezte ugyanis egy oklevelét. A Veszprémi káptalan számadáskönyve (1495–1534). Krónika (1526–1558). Javadalmak és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi: Kredics László–Madarász Lajos–Solymosi László. Veszprém, 1997. (A Veszprém megyei levéltár kiadványai 13.) (a továbbiakban: Számadáskönyv) 126–127. p.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 01. 02.	DL 66376. DL 46698.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 01. 30.	DL 66377.
Veszprém (sz.)	Hosszútóti György	1505. 04. 16.	DL 66378.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 05. 08.	DL 66379. DL 104148.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 06. 05.	DL 46717.
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen	1505. 06. 11.	DF 208046.
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen	1505. 06. 25.	PRT VIII, 546–547.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 08. 07.	DL 46728.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 08. 21.	PRT VIII, 547.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1505. 09. 18.	DL 46732.
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen	1506. 01. 28.	PRT VIII, 547–548.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1506. 09. 17.	DL 66382.
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen	1506. 12. 09.	DF 208063.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1507. 09. 23.	DL 21765.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György	1509. 04. 05.	DL 102695.
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen	1509. 06. 27.	DL 106729.
Berisló Péter veszprémi püspök és ispán ([1509] 1511–1520) ²¹			
Veszprém (sz.)	Dörgicsesi Szarka Kelemen ²²	1510. 03. 13.	DL 68494.
Vásárhely (cs.)	Hosszútóti György ²³	1510. 11. 07.	DL 46958.

21 1509-től a veszprémi egyház *commendatora* volt. *Solymosi*: Zsinati határozat 15–16. p.; majd 1510. január 1-jén Berislót a veszprémi egyház *gubernatorának* mondják. DL 102696. E megnevezése egészen 1511. december 16-ig élt, ezután már püspök a megnevezése. *Solymosi*: Zsinati határozat 35. p. (37. jegyzet)

22 1510. január 1-jén még viselte a veszprémi vármegyei tisztséget. DL 102696.

23 Később, 1512–1526 között rövidebb megszakításokkal Zala megye alispánja volt Báthori István és Ákosházi Sárkány Ambrus ispánsága alatt. *Holub*: Zala vm. tört. 475–477. p.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1511. 01. 08.	DL 102315.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1512. 01. 14.	DL 22257.
Vásárhely (cs.)	Némái Kolos Jakab	1512. 04. 29.	DF 272073.
Vásárhely (cs.)	Némái Kolos Jakab	1512. 07. 01.	DL 102698.
Vásárhely (cs.)	Mezőlaki Zámbó István	1513. 05. 12.	DL 93765.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1513. 06. 08.	DF 208121.
Vásárhely (cs.)	Mezőlaki Zámbó István	1513. 11. 03.	Lukics 94.
Vásárhely (cs.)	Mezőlaki Zámbó István	1513. 12. 15.	DF 260876.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1514. 02. 01.	DL 47064.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1516. 03. 19.	DF 208149.
Vásárhely (cs.)	Mezőlaki Zámbó István	1517. 03. 05.	DL 22899.
Veszprém (sz.)	Dörgicsei Szarka Kelemen	1517. 09. 16.	DF 208168.
Vásárhely (cs.)	Hathalmi Lázár	1518. 07. 15.	DL 23064.
Vásárhely (cs.)	Hathalmi Lázár	1519. 01. 13.	DL 23128.
Vásárhely (cs.)	Hathalmi Lázár ²⁴	1520. 05. 03.	DL 23369.
Várdai Pál veszprémi püspök és ispán (1520–1524)			
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1521. 05. 16.	DL 23547.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1522. 06. 26.	DF 262021.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1522. 07. 10.	DL 47465.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1523. 01. 29.	DF 262021.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1523. 03. 19.	DL 47496.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1523. 06. 18.	DL 47512.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1523. 12. 24.	DL 23861.

²⁴ 1520-ban Szarka Kelemennel együtt viselte a veszprémi várnagyi tisztséget. Számadáskönyv 218. p.

Megyei okl. keltezési helye (Szék)	Alispán(ok)	Dátum	Forrás
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1524. 02. 11.	DL 47544.
Veszprém (p.) ²⁵	Podári Szatolcsi (<i>Zatolchi</i>) Mátyás	1524. 03. 11.	DL 23905.
Veszprém (sz.)	Podári Szatolcsi (<i>Zatolchi</i>) Mátyás	1524. 04. 20.	DL 23927.
Szalaházi Tamás veszprémi püspök és ispán (1524–1527)			
Veszprém (sz.)	Podári Szatolcsi (<i>Zatolchi</i>) Mátyás	1525. 07. 05.	DL 24165.
Veszprém (sz.)	Podári Szatolcsi (<i>Zatolchi</i>) Mátyás	1525. 07. 19.	DL 24168.
Veszprém (v.)	Devecseri Csoron András ²⁶	1525. 08. 20.	DL 24176.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1525. 10. 05.	DL 24202. Lukics 95.
Veszprém (sz.)	Devecseri Csoron András	1525. 10. 11.	DL 23929.
Veszprém (sz.)	Devecseri Csoron András	1525. 12. 13.	DL 24234.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1526. 02. 15.	DL 66393.
Veszprém (sz.)	Devecseri Csoron András	1526. 02. 21.	DL 24257.
Vásárhely (cs.)	Devecseri Csoron András	1526. 05. 24.	DL 66394.
	Devecseri Csoron András	1526. 07. 24.	PRT III. 764.

25 Az oklevél keltezése: *15. die VI. p. Mathie apostoli*, amely egyértelműen március 11., az az pénteki nap.

26 1525-ben egy esetben a veszprémi káptalan számadáskönyvében ispánnak mondják: *Quartus nostras Thapolzakees locavimus egregio Andree Chorom de Dewecher comiti comitatus Wesprimiensis pro fl 10*. Számadáskönyv 269. p.

Veszprémi megye szolgabírái, esküdtői, jegyzői (1458–1526)

Szolgabíró	Szék	Dátum	Forrás
Tegyei Tamás	Vá.	1458. 06. 01.	DL 44871.
Szopori Péter	Ve.	1464. 06. 23.	DL 16012.
Vámosi Farkas Mór	Ve.	1464. 06. 23.	DL 16012.
Szopori Péter	Ve.	1464. 08. 04.	DF 200497.
Korontáli Antal	Vá.	1465. 01. 10.	DL 45142.
Bedegeci Basó György	Vá.	1465. 06. 27.	DF 207912.
Korontáli György	Vá.	1471. 02. 20.	DL 66301.
Csatári Balázs	–	1474. 01. 22.	HO IV. 427.
Koromlai Miklós	–	1474. 01. 22.	HO IV. 427.
Tegyei Tamás	Vá.	1475. 11. 16.	DL 66308.
Korontáli György	Vá.	1478. 10. 29.	DL 102604.
Korontáli György	Vá.	1479. 05. 13.	DL 45783.
Csatári Mátyás ²⁷	Ve.	1481. 03. 17.	DL 102619.
Korontáli János	Vá.	1485. 06. 16.	DL 86417.
Korontáli György	Vá.	1485. 06. 16.	DL 86417.
Csatári Balázs esküdt ²⁸	Löv.	1487. 02. 01.	DF 201497.
fajszi Ányos Mihály esküdt	Löv.	1487. 02. 01.	DF 201497.
Vámosi Pál	Löv.	1488. 01. 21.	DF 201947.
Bozsóki Pál esküdt	Löv.	1488. 01. 21.	DF 201947.
Vámosi Pál	Ve.	1488. 10. 21. u.	<i>Solymosi</i> : Adólajstrom 198.

²⁷ 1498-ban Esegvári Ferenc tótvázsonyi officialisa volt. DL 72258.

²⁸ Az esküdtői intézmény 1486–1492 között létezett törvénybe iktatottan, de nem tűnt el azonnal nyomtalanul. Vö. *Holub*: Zala vm. tört. 158–161. p. Csatári Balázs egybíránt 1496-ban veszprémi káptalani *officialis* volt. Számadáskönyv 14. p.

Szolgabíró	Szék	Dátum	Forrás
Akai György	Vc.	1488. 10. 21. u.	<i>Solymosi</i> : Adólajstrom 200.
Kovácsi János	Vá.	1488. 10. 21. u.	<i>Solymosi</i> : Adólajstrom 202.
Miskei György	Vá.	1488. 10. 21. u.	<i>Solymosi</i> : Adólajstrom 205.
Miskei György	Löv.	1489. 10. 05.	DL 46115.
Tegyei Gál esküdt	Löv.	1489. 10. 05.	DL 46115.
Korontáli Tamás	Vc.	1496. 10. 05.	DL 46372.
Korontáli Tamás	Vá.	1497. 06. 29.	DL 66350.
Korontáli Tamás	Vá.	1498. 01. 25.	DL 66352.
Korontáli Tamás	Vá.	1498. 02. 08.	DL 20648.
Vámosi Sári Péter	Vc.	1498. 02. 14.	DL 20651.
Korontáli Tamás	Vá.	1498. 02. 22.	DL 107729.
Vámosi Sári Péter	Vc.	1498. 02. 28.	DL 68466
Szopori Imre	Vc.	1498. 03. 28.	DF 207971.
Vámosi Sári Péter	Vc.	1498. 12. 12.	DL 102671.
Lőrintei Csob Márton	Vá.	1499. 06. 06.	DL 102675.
Vámosi Sári Péter	Vc.	1499. 07. 31.	DL 102677.
Görzsönyi Veres Mihály	Vá.	1499. 08. 08.	DL 102679.
Akai Mihály deák	Vc.	1500. 06. 10.	DF 207977.
Akai Mihály	Vc.	1500. 08. 06.	DF 207981.
Vámosi Unoka Domokos ²⁹	Vc.	1501. 04. 21.	DF 201533.
Görzsönyi Mihály	Vá.	1501. 05. 11.	DF 207994.
Lőrintei Csob Márton	Vá.	1501. 06. 03.	DL 46554.
Görzsönyi Mihály	Vá.	1501. 06. 10.	DF 208004.

29 1498-ból és 1509-ből, mint királyi emberről van információnk róla. DL 72258; DL 72261.

Szolgabíró	Szék	Dátum	Forrás
Lőrintei Csob Márton	Vá.	1501. 09. 02.	DL 66363.
Lőrintei Csob Márton ³⁰	Vá.	1502. 01. 12.	DL 66366.
Görzsönyi Mihály	Vá.	1502. 02. 17.	DF 208007.
Csajági Józsa Bálint	Ve.	1504. 06. 11.	DF 208046.
Korontáli Tamás	Vá.	1504. 10. 07.	DL 66373.
Korontáli Tamás	Vá.	1505. 01. 03.	DL 66376.
Vámosi Sári Péter ³¹	Ve.	1505. 04. 16.	DL 66378.
Korontáli Tamás	Vá.	1505. 05. 02.	DL 66379.
Korontáli Tamás	Vá.	1505. 05. 07.	DL 46728.
Csögglei Györgyfi (<i>Gerffy</i>) Máté	Vá.	1505. 05. 14.	DL 46717.
Csögglei Györgyfi (<i>Gyerghfy</i>) Máté	Vá.	1505. 09. 18.	DL 46732.
Vámosi Sebestyén Gergely	Ve.	1506. 01. 28.	DF 208053.
Korontáli Tamás	Vá.	1506. 09. 17.	DL 66382.
Vámosi Sebestyén Gergely	Ve.	1506. 12. 09.	DF 208063.
Csögglei Györgyfi (<i>Gyerghfy</i>) Máté	Vá.	1507. 09. 23.	DL 21765.
Vámosi Unoka Domokos	Ve.	1509. 06. 27.	DL 106729.
Vámosi Unoka Domokos	Ve.	1510. 03. 14.	DL 68494.
Lőrintei Csob Márton	Vá.	1510. 11. 07.	DL 46958.
Bánki Józsa János	Ve.	1512. 01. 14.	DL 22257.
Korontáli Tamás	Vá.	1512. 04. 29.	DF 272073.
Korontáli Tamás	Vá.	1512. 07. 01.	DL 102698.
Bánki Józsa János	Ve.	1513. 06. 08.	DF 208121.

30 1502-ben Esegvári Ferenc Mártont ügyvédéül vallja a veszprémi káptalan előtt. DL 102690.

31 1508-ban királyi emberként ismerjük. DL 72261.

Szolgabíró	Szék	Dátum	Forrás
Csőglei Györgyfi (<i>Gerghffy</i>) Máté	Vá.	1513. 11. 03.	Lukics 94.
Csőglei Györgyfi (<i>Gerghffy</i>) Máté	Vá.	1513. 12. 15.	DF 260876.
Hidegkuti Farkas Antal ³²	Ve.	1514. 02. 01.	DL 47064.
Korontáli Tamás	Vá.	1515. 08. 21.	DL 66380.
Bánki Józsa János	Ve.	1516. 03. 19.	DF 208149.
Bánki Józsa János	Ve.	1517. 09. 16.	DF 208168.
Kisgyimóti János	Vá.	1521. 05. 16.	DL 23547.
Görzsönyi Györgyfi (<i>Gewrghffy</i>) Máté	Vá.	1522. 06. 26.	DF 262021.
Görzsönyi Györgyfi (<i>Gyewrghffy</i>) Máté	Vá.	1523. 03. 19.	DL 47496.
Görzsönyi Györgyfi (<i>Gyerghffy</i>) Máté	Vá.	1523. 12. 24.	DL 23861.
Görzsönyi Györgyfi (<i>Gyerghffy</i>) Máté	Vá.	1524. 02. 10.	DL 47544.
Hidegkuti Farkas Antal	Ve.	1524. 04. 20.	DL 23927.
Hidegkuti Farkas Antal	Ve.	1525. 07. 04.	DL 24165.
Hidegkuti Farkas Antal	Ve.	1525. 07. 08.	DL 24168.
Hidegkuti Farkas Antal	Ve.	1525. 08. 20.	DL 24176.
Lórintei Csob Márton	Vá.	1525. 12. 07.	DL 24228.
Hidegkuti Farkas Antal	Ve.	1525. 12. 13.	DL 24234.
<i>Sári Mihály jegyző (notarius sedis)</i>	Ve.	1525. 12. 13.	DL 24234.
Takácsi Wathay Pál	Vá.	1526. 02. 15.	DL 66393.
Korontáli Mihály	Vá.	1526. 05. 24.	DL 66394.

³² 1503-ban még Esegvári Ferenc és felesége, Himfi Imre özvegye: Zsófia vallotta Antalt ügyvédként. DL 102691.

Megyei kiküldöttek (1460–1484)

Megyei ember	Szék	Dátum	Forrás
Koromlai Miklós	Ve.	1460.11.12.	DF 200482.
Csatári János	Ve.	1460.11.12.	DF 200482.
Ajkai Bak Gergely	Ve.	1461.01.28.	DL 66277.
Csőglei Benckek	Vá.	1465.04.05.	DF 263440.
Teveli Szabó Miklós ³³	Vá.	1468.04.14.	DL 45292.
Korontáli Antal	Vá.	1469.08.10.	DL 45363.
Bódi Domokos	Vá.	1470.04.11.	DL 102567.
Hegyí Gergely	Ve.	1471.05.18.	DF 207918.
Takácsi Domokos	Vá.	1472.03.19.	DF 207919.
Kovácsi Bökény Tamás	Vá.	1473.10.14.	DF 207921.
Oroszi Miklós	Vá.	1474.06.30.	DF 207923.
Csőglei Bereck	Vá.	1475.09.21.	DF 207924.
Vámosi Farkas Péter	Ve.	1476.10.05.	DF 201446.
Kiskorontáli Lőrinc	Vá.	1477.03.27.	DL 102597.
Karancsi Bökény János	Vá.	1477.05.29.	DF 207927.
Jutasi Nemes Péter	Ve.	1477.09.18.	DF 200545.
Szentkirályszabadjai Jónás Imre	Ve.	1477.10.27.	Zichy XI. 207-208.
Jutasi Nemes Péter	Ve.	1482.01.16.	DL 18599.
Örsi Gergely	Vá.	1483.07.31.	DF 207940.
Teveli Mihály	Vá.	1484.04.15.	DF 207941.

33 Fia: András 1469-ben részt vett egy hatalmaskodásban, amelyet Szapolyai István pápai várnagy, Kapucsi Benckek vezetett. DL 86407.

VÉGH FERENC

A TIHANYI VÁR TŰZFEGYVER-ÁLLOMÁNYA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A végvárak tűzfegyverekkel való ellátottságának meghatározásánál általános problémát jelent, hogy a 16. század második feléből még a stratégiai fontosságú, illetve kiemelt jelentőségű végvárak esetében is mindössze néhány várleltár adatai állnak rendelkezésre. A források esetlegessége súlyozottan igaz az ún. kisebb végvárak esetében, ahol mindössze egy, szerencsésebb esetben két, időben távoli inventárium alapján lehet csak kísérletet tenni az adott erősségekben található fegyverállomány nagyságának és összetételének meghatározására. Az általunk vizsgált Tihany esetében is mindössze három várleltár képezheti elemzés tárgyát, melyek közül kettő a szakirodalom állítása szerint egyazon évben, 1560-ban keletkezett.¹ Jóllehet a két összeírás — teljes terjedelmében, illetve kivonatosan — már a múlt században napvilágot látott nyomtatásban, utóbbi adatainak felhasználását nagymértékben gátolta keletkezésének ismeretlen időpontja.² Dolgozatunkban bizonyítani fogjuk, hogy a Szendrei János által közreadott jegyzék valójában a jelzett időpontnál korábban keletkezett, így a tihanyi vár fegyverkészletéről nem kettő, hanem három különböző évből áll rendelkezésünkre összeírás. A három, különböző nyelven felvett inventárium adatainak összevetésével mutatjuk be a keletkezésük közt a várbeli fegyverzet számában, összetételében lezajlott változásokat.

A Magyar Kamara kezelésében lévő Tihany várában már az 1540-es évek végétől állomásozott királyi katonaság, melynek zsoldját kezdetben az említett kor-

1 *Nagy Gyula*: Tihanyi szerszámok. In: *Történelmi Tár* (= TT), 1878. 342–345. p. valamint *Szendrei János*: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK), I. (1888) 626. p.

2 A 16. század második feléből származó inventáriumok adatait a közelmúltban feldolgozó *Kelenik József* is nélkülözte a Szendrei-féle jegyzéket. *Kelenik József*: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. In: HK, 100. (1988) 3.sz. 519. p. valamint *Uő.*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. In: HK, 103. (1991) 4. sz. 24–26. p. (A továbbiakban *Kelenik*, 1991.) Vö.: *Csorba Csaba*: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori védelmi rendszerében. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 5. Szerk.: Kanyar József, Kaposvár, 1974. 21. p.

mányszerv, azt követően pedig az alsó-ausztriai rendek segélyéből folyósították.³ Tihany és a szomszédos Vázsony fenyegetettsége Veszprém 1552. június 1-jei török kézre kerülésével nőtt meg, melynek feladatkörét az ezáltal első vonalba kerülő két kis végháznak kellett átvennie. A vár és hatósugara alá tartozó terület megvédelmezésére a hadvezetés 40 lovas és 50 gyalogost rendelt a tó magas vízállása miatt időközben szigetté vált Tihanyba, s ez a szám a Veszprém visszavételéig eltelt közel másfél évtizedben sem módosult számottevően.⁴

A tihanyi kapitány tisztét 1554 júliusa óta betöltő Takaró Mihály állítása szerint október közepén egyetlen tarack sem volt a várban, míg a szakállasok számát körülbelül tíz darabban jelölte meg a végház első embere.⁵ A kapitány beiktatása után több alkalommal is feletteséhez, a Győrben székelő Sforza Pallavicini hadmarsallhoz fordult tüzérségi eszközök gyarapítása iránti kérelmével, mely csak 1555 decemberében talált meghallgatásra.⁶ Ekkor utaltak ki ugyanis számára egy könnyű tábori ágyú (falconet) kategóriájába tartozó löveget, a hozzávaló száz golyóval együtt.⁷

Bornemissza Ferenc, a Magyar Kamara által 1558-ban Tihanyba kiküldött királyi biztos utasításának megfelelően részletes jelentésben számolt be a helyszínen szerzett tapasztalatairól. Beszámolójához mellékelte a végház tizenhat (összesen 72 lóval szolgáló) lovasának és 50 gyalogosának nevét tartalmazó jegyzéket, megemlítve, hogy az utóbbiak közül néhányan állítólag török fogságban vannak.⁸ Bornemissza szóban kötelezte Takaró Mihályt a Kamara előtt számadásra, melynek a kapitány a szüret befejeztét követően [„*peracta vindemia riteque perfecta*”] tartozott eleget tenni. Szendrei János a múlt század utolsó negyedében publikálta a tihanyi vár keltezetlen fegyverleltárát, keletkezésének éveként 1560-at jelölve meg.⁹ A valójában datálatlan összeírás az erősség fegyverállományán kívül a várban található élelmiszer mennyiségét, illetve az őrség elvi és tényleges létszámát is feltün-

3 Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 50., 78. p.

4 Az 1560-as évek közepén a lovas fegyvernem esetében 10 fős növekedés figyelhető meg. Pálffy G.: i. m. 128. p.

5 Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. Takaró Mihály tihanyi kapitány levelei Nádasdy Tamáshoz. In: TT, 1907. 388. p.

6 Uo.

7 Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. X. köt. 1055–1701. Bp., 1908. 147. p.

8 Uo. 149–151., 708–710. p.

9 Szendrei J.: i. m. 626. p. Szendrei nem tett utalást az irat keltezetlen voltára, így az évszám megadása önkényesen történt. Az irat az „*Instrumenta omnia Bellica in Thyconien[si] Arce existen[ti]a*” címet viseli.

tette.¹⁰ Az összeírást készítő ismeretlen személy saját vizsgálata alapján („*iuxta perlustrationem meam*”) 60 lovas és 40 gyalogos meglétét rögzítette, noha a kapitány által neki átadott regestumba 72 lovas és 50 gyalogos neve volt bevezetve.¹¹ A kamarai biztos 1558-ban lejegyzett, valamint a Szendrei János szerint 1560-ban papírra vetett létszám adatok nagyfokú, véletlenül messze túlmutató egyezése bizonyossá teszi, hogy mindkét összeírás ugyanazt az állapotot rögzítette. Ezt alátámasztja Bornemissza jelentése is, melyben maga említi, hogy a várbeli hadiszerekről és élelmiszerekről ugyancsak listát készített: „*Instrumenta etiam bellica, per me in arce revisa et conscripta, item victualia omnis generis ex eodem meo regesto patebunt.*”¹² Az 1560. évre datált jegyzék tehát valójában az említett biztos két évvel korábban készült jelentésének elveszettnek hitt mellékletét képezte.¹³

Takaró Mihály 1560. április 24-én a vár kapitányságának és a rábizott javak utóda kezéhez adása alkalmával készített inventáriuma alapján szintén képet alkothattunk a tihanyi vár fegyverállományáról.¹⁴ Az említett Bornemissza-féle jelentés és az átadási leltár keletkezése között — az előbbi szüretre tett utalásából következőleg — legkevesebb 18, legfeljebb 28 hónap telt el, így a viszonylag szűk időintervallum összehasonlító vizsgálatok végzését is lehetővé teszi.¹⁵ Indokoltá teszük ezt a két irat egymást szervesen kiegészítő adatai, illetve meghatározásai is.

10 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Archivuma E 211 Lymbus Series II. 95. cs. 30. t. fol. 310.

11 Uo.

12 *Erdélyi L.*: i. m. 709. p.

13 A latin nyelvű beszámolót és az őrség névsorát tartalmazó listát már Erdélyi is külön jegyzet alatt találta fel.

14 Nagy Gy.: i. m. 342–345. p. Nagy illetve Szendrei munkájára gyakori említésük miatt a későbbiekben külön már nem hivatkozunk.

15 Takaró Mihály 1558 márciusában kelt leveleiben említést tett közte és Magyar Bálint szigligeti és egyben fonyódi kapitány közt támadt viszályról, melyre jelentésében egy mondat crejéig maga Bornemissza is utalt. *Komáromy A.*: i. m. 402–404. p., *Erdélyi L.*: i. m. 709. p. Amennyiben a kamarai biztos beszámolójában a márciusra datálható konfliktusról emlékezett meg, szemléjére március és október hónapok közti időszakban kerülhetett sor.

A tihanyi vár tűzfegyverállományának összehasonlító táblázata ¹⁶		
1558	1560	1577
1 db. Bombarda s: 7 mázsa ö: Takaró Mihály	1 db. Syska Taraczk	1db. Haufnitz
3 db. Bombarde Parves	3 db. Vas Taraczk	3 db. Scharfentindlein
	1 db. Seregh bonto ky negy glyobost wet	
45 db. Pixides Barbate t: 9 db. c: 54	47 db. Pragay zakalos 8 db. Chetneky zakalos t: 4 db. c: 59	47 db. Doppelhaken
20 db. Pixides Manuales	15 db. Kezbely pwska	20 db. Handrohr

Az 1558. évi, meglehetősen rossz latinsággal íródott jegyzék első tétele egy hét mázsa súlyú ágyú, melynek készítőjeként az iratot leközlő Szendrei — az eredeti szövegnek megfelelő helyesírással — Kakaró Mártont tüntette fel. Ezen személy és a várkapitány, Takaró Mihály nevének azonossága mellett szól a hangtani egyezésen túl a latin műveltető szerkezet (fundere fecit) is, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy Takaró (torzult névalakban Kakaró) nem az ágyú készítője, hanem készítettője volt. A löveget tehát Takaró Mihály utasítására, kapitánysága alatt, pontosabban annak kezdete (1554. július) és az összeírás keletkezése (1558) közti időszakban öntötték. Jóllehet a löveg típusára vonatkozóan a „bombarda” terminusból messze-menő következtetéseket nem lehet levonni, a kapitány által öntetett ágyú súlya alapján leginkább falconettel azonosítható. Az ez évi összeírás feltüntet még további három löveget is, melyekről a korabeli jegyzék is csak annyit árul el, hogy könnyű ágyúkról (bombarde parves) van szó. A Takarónak 1555 decemberében kituttalt falconett löveg ugyancsak azt valószínűsíti, hogy a két másik hasonlóan kis kaliberű lehetett. A hét mázsás tüzszerszám első tételként történő említése arra utal, hogy a kérdéses löveg volt az erősség lövegparkjának legnagyobb tömegű/kaliberű tagja, jóllehet az utána következő másik három löveggel együtt maga is csak a könnyű tábori ágyúk kategóriájába volt sorolható.

16 A táblázatban alkalmazott rövidítések: s = súly, ö = öntette, t = törött, c = együtt. A közlés betűhív.

Az 1560. áprilisi várleltár ugyancsak összesen négy löveget említ, ám némileg más elosztásban. A három „vas tarack” mellett egy siska ágyút tüntet fel, ami az utóbbi kis űrméretére és forgatható voltára utal. Ez viszont semmiképp sem felel meg a két évvel korábbi leírásban említett hét mázsás tüzszerszámknak.¹⁷ Magyarázatul több lehetőség is kínálkozik. A Takaró Mihály által készített löveg időközben meg is semmisülhetett, vagy akár ki is vonhatták az erősségből, noha ez utóbira az első vonalbeli kis végházak esetében ismereteink szerint csak rendkívül indokolt esetben adott utasítást a hadvezetés. A lövegek tipizálásakor tapasztalható következetlenség ismeretében nem zárható ki a lehetőség, hogy Takaró által öntetett nehézlöveg egyike lehet az 1560. évi három vas taracknak, míg a könnyű siska ágyút az 1558-as, ugyancsak három darab ágyú közt kell keresni. Az 1577. évben egységes szempontok alapján készített, a végvidéki főkapitányságok mindegyikére kiterjedő összeírás Tihany várában egy nagyobb űrméretű löveg (haufnitz) meglétét rögzítette, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy az összeírásokban először felbukkanó lövegtípus csak 1560 áprilisa után kerülhetett a végházba.¹⁸

Év	Löveg (db)	Szakállas (db)	K.puska (db)	Klf (db)	L-Sz	L – Kp	L – Klf	Sz – Kp
1558	4	45 (9)	20	65	1: 11.25	1: 5	1: 16.25	2.25
1560	4	55 (4)	15	70	1: 13.75	1: 3.75	1: 17.5	3.6
1577	4	47 (?)	20	67	1: 11.75	1: 5	1: 16.7	2:35

17 Az alkalmazott terminológia ellentmondásossága mellett további nehézséget jelent, hogy sem a latin 'bombarda' terminus, sem az ugyancsak általános értelemben használatos 'tarack' gyűjtőnév nem teszi lehetővé az egyes lövegek osztályba sorolását.

18 *Geőcze István*: A tüzérségi és hadiszer-állomány Magyarországon 1577-ben. In: HK, 7. (1894) 708. p. ill. legújabban, az adatokat német terminológia alapján táblázatba rendezve *Kelenik*, 1991. 19–20. p.

19 Alkalmazott rövidítések feloldása: K.puska = Kézi puskák száma, Klf = Kézi lőfegyverek (szakállasok + kézi puskák együttes száma), L-Sz = Lövegek és szakállasok egymáshoz viszonyított aránya, L-Kp = Lövegek és kézi puskák egymáshoz viszonyított aránya, L-Klf = Lövegek és kézi lőfegyverek egymáshoz viszonyított aránya, Sz-Kp = Szakállasok és kézi puskák egymáshoz viszonyított aránya.

Az 1558-ban, illetve két évvel később összeszámlált nehéz puskák számában is fedezhető fel némi módosulás. Míg a korábbi lista 45 szakállast (pixides barbate) tüntet fel, az 1560. évi viszont már tízzel többet, melyből 47 prágai, míg a másik 8 csetneki gyártmány volt. Ez utóbbiak számát további négy, használhatatlan állapotban lévő szakállas gyarapította. A kézi puskák (pixides manuales) száma Bornemissza vizsgálatakor húszat tett ki, míg a Takarót felváltó Gyulaffy László már csak tizenötöt vett át elődjétől. Ez utóbbi lajstrom egy négycsövű seregbontót is feltüntet, de minthogy az 1558. évi kimutatás ilyenről nem tud, az említett fegyver csak annak papírra vetése után került a vár arzenáljába. Figyelmet érdemel emellett az említett fegyver korai megjelenése is, hisz seregbontók rendszerint csak ritkán szerepelnek a XVI. század folyamán lajstromba vett fegyverek között. A korábbi kimutatás 5 nagy és 5000 kisebb golyó mellett továbbiak öntéséhez szükséges ólomból is rögzített hét mázsát. 1560-ban vas és ón, szakállasokhoz használatos golyókból 2427 darab volt raktáron, míg a tarackok számára 623 darab ón golyó állt rendelkezésre. Mindkét időpontban 34 tonna löporral gazdálkodhattak a védők.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a táblázatban közreadott aránypárok pusztán tájékoztató jellegűek; célunk trendek érzékeltetése, nem pedig abszolút számok megadása volt. A vizsgálati darabszámok ugyanis csak adott pillanatra vonatkozó értékeknek tekinthetők, hisz a lőfegyverek száma számos okra visszavezethetően rövid idő leforgása alatt is jelentősen módosulhatott. A lőfegyverek egy részének használhatatlanná válása, illetve megjavítása — a kis számok törvénye értelmében — akár kétjegyű százalékban is kifejezhető átmeneti módosulást eredményezhetett anélkül, hogy magában az kézfegyver-állományban tényleges növekedés vagy csökkenés ment volna végbe. A hadszertárakból kiutalt pótlások, illetve zsákmányanyag ellenben növelte a várak fegyverkészletét, a tűzfegyverek mezei seregeknek kiutalása, átcsoportosítása vagy más módon történő elvonása ugyanakkor annak csökkenését vonta maga után.

A táblázat adatai ugyanakkor az elmondottak szem előtt tartásával kiválóan alkalmasak a fegyverzeti megoszlás nagyságrendi érzékeltetésére. A szakállas puskák aránya mind a három évben több mint tízszeresen haladta meg a vár lövegeinek számát, míg a kézipuskák esetében ez a szám valamivel kevesebb mint négy, illetve öt volt. A kézi lőfegyverek (szakállasok + kézi puskák) együttes aránya átlagban tizenhatszeresen haladta meg a vár ágyúinak számát. A nagyobb ürméretű, messzebbre hordó szakállasok száma mindig legalább duplája volt a könnyű kézi puskákénak; ennél nagyobb arány csak kapitányváltás évében figyelhető meg, melynek oka azonban nem a szakállasok számának növekedése, hanem az utóbbiak csökkenése volt. Veszprém 1566. évi visszafoglalását követően a hadvezetés jelentősen csök-

kentette mind Vázsony, mind a szomszédos Tihany őrségének létszámát,²⁰ de utóbbi esetben a védelmi rendszerben betöltött szerepének módosulása ellenére sem a löfegyverek száma, sem azok egymáshoz viszonyított aránya nem módosult számottevően a korábbi időszakhoz képest.²¹ Talán egyetlen számottevő eltérés az utolsó jegyzék szakállások alacsony számára vonatkozó adata, de a vár fenyegettségének mérséklődése mellett — mint láttuk — más is állhatott a csökkenés hátterében. 1577-ben, akárcsak két évtizeddel korábban négy ágyú alkotta a tihanyi végház lövegparkját, melyből három nagy valószínűséggel ‘in specie’ volt azonos a Takaró Mihály kapitánysága alatt a várba rendelt lövegekkel.²²

Amennyiben a frissen kinevezett kapitány 1554 októberében papírra vetett, lövegek hiányára és a szakállások elégtelen számára tett utalása megfelelt a valóságnak, a hatékony védelemhez elengedhetetlen tüzérségi fegyverek beszerzése viszonylag rövid idő alatt mehetett végbe. Az ismertetett adatok emellett alátámasztják a legújabb kutatás statisztikai számítások segítségével igazolt megállapítását, miszerint a kisebb várak tüzérségi védelmét alapvetően könnyű lövegek látták el, de emellett kitüntetett szerep hárult a nagyszámú kézi lövegyverre is.²³

20 Vázsonyban a gyalogosok számát a korábbi felére (25 fő), a lovasokét viszont csak kis mértékben, 20-ról 18 főre csökkentette a hadvezetés. Tihanyban a gyalogosok száma változatlan maradt, míg 40 helyett mindössze 26 lovasnak folyósítottak zsoldot. *Pálffy G.*: i. m. 139. p.

21 A négy lövés leadására képes orgonalöveg az 1577. évi kimutatásban már nem szerepel.

22 Véltetőleg az 1577. évi jegyzékben feltüntetett löveg azonosítható az „*öreg[h] [nagy] tarak*”-kal, melynek végzete 1588. június 16-án teljesebben be, mikor egy lövés során csöve felrobbant. *Erdélyi L.*: i. m. 170–178. p. Noha a sérülés mértékéről nincs tudomásunk, valószínűleg újraolvasztással hasznosították a nehézlöveg anyagát, mely legkevesebb egy évtizeden keresztül látta el a neki szánt feladatot a tihanyi végházban.

23 *Kelenik*, 1991. 17., 23–26. p.

SUNKÓ ATTILA

ADATOK AZ ERDÉLYI FEJEDELMÍ UDVAR SZERVEZETÉHEZ A BÁTHORY-KORBAN

Sasa János, az udvari gyalogok kapitányának 1585. évi végrendelete

A végrendelet mint forrástípus többnyire igen gazdag tárháza a végrendelkező személyén, életviszonyain messze túlmutató adatoknak.¹ Fokozottan érvényes ez a tisztsége által a fejedelem személyéhez közelálló, udvari ember esetében. Anyagi viszonyai, az ő és hozzátartozói életrajzi adatai segítenek az egyén pályaképének megrajzolásában, míg a gyámként, végrehajtóként, illetve kedvezményezettként megnevezett személyek a fejedelem szűkebb környezetét alkotó kör összetételére, első összefüggéseire is rávilágítanak. Különösen igaz ez az Erdélyi Fejedelemség XVI. századi történetére, ezen belül az udvar életére vonatkozóan.² Az alábbiakban bemutatandó forrás, a több fejedelmet (János Zsigmond, a Báthory-ház tagjai: István, Kristóf, Zsigmond) is „híven szolgáló” Sasa Jánosnak, az udvari gyalogok kapitányának az Erdélyi Királyi Könyvekben reánk maradt végrendelete, jelenlegi ismereteim szerint a legkorábbi az ilyen tisztséget viselőkre vonatkozóak közül. Történeti értékét fokozza a végrendeletben foglaltak egyik legfontosabbika, a gyámügyi rendelkezések végrehajtására vonatkozó „utóirat”, amely a fejedelem által a saját bizalmi embereiről más bizalmi emberei — udvari familiárisai — által való gondoskodására is utal, valamint az „előirat” amely mint adományost, a már/még életében is megbecsült kapitányt mutatja be. Ezért igyekeztem a már részben ismert, valamint — különösképpen az adomány–végrendelet–gyámügyi rendelkezés forrásegyüttes által kínált — újabb adatok ellenére még így is meglehetősen szerény forrásbázis se-

1 Az újabb kutatások is nagyobb teret szentelnek a végrendeletek összetett feldolgozásának, ld. *Kubinyi András: Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulmányai*. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 401–410. p. *Uő.*: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. In: *Soproni Szemle*, 53. (1999) 343–356.; *Szende Katalin: Magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. A középkori Sopron, Pozsony, Eperjes példája*. In: *Soproni Szemle*, 53. (1999) 335–342. p.

2 Várhatóan még a 2000-ben kerül kiadásra egy, a XVI. századi erdélyi végrendeleteket tartalmazó kötet Horn Ildikó és Tüdös S. Kinga munkája.

gítségével a végrendelkező és a fejedelmi udvar viszonyát lehetőleg több oldalról is megvilágítani.

A végrendelkező: Sasa János

A személyére vonatkozó, jelenleg ismert legkorábbi említés szerint 1567-ben Kővár ostromakor sebesül meg, már ekkor mint a „testörgyalogság századosa” („*praetorianorum peditum centurio*”) szerepel.³ Elévülhetetlen érdemeket szerez pályatársával, Vadas Mihállyal egyetemben, ellenállva a vetélytárs Bekes Gáspár ígéreteinek, Báthory István fejedelemmé választásában (1571), majd az ismét a fejedelemségre törő Bekes elleni harcban, Fogaras ostrománál (1573. október) és valószínűleg ő is részt vesz a párharc csúcspontját jelentő kerelőszentpáli csatában (1575. július 8.).⁴ Vadas Mihályhoz hasonlóan mehetett ki ő is Lengyelországba urával, Báthory Istvánnal, hiszen 1580 telén Newel várában találjuk a feltételezhetően vele azonos Sasi Jánost 18 lovasával,⁵ majd valószínűleg már 1581-ben, Erdélybe visszatérve szolgált tovább az „erdélyi vajda” Báthory Kristóf, majd fia Báthory Zsigmond udvarában mint „a fejedelem és somlyói Báthory Zsigmond erdélyi vajda puskás gyalogjainak kapitánya”.⁶ Archontológiai, terminológiai szem-

3 *Istvánffy Miklós*: Historia Regni Hungariae. Vienna, Praga, et Tergesti, 1708. 31. p.

4 Szamosközy István szerint ugyanis a csatában részt vettek a többi gyalogosnál kitünőbb két drabantok. *Szamosközy István* történeti maradványai. I–IV. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp., 1876. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores XXI.) 163. p. Vö.: *Bethlen, Wolfgangus*: Historia de rebus Transsylvanicis. Editus secundus I–VI. Cibinium, 1782. II. köt. 316. p. A két életút: *Sunkó Attila*: Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadai a XVI. században. In: Levéltári Közlemények, 69. (1998) 99–131. p. (A továbbiakban: *Sunkó*, 1998.) 10., 113–116. p.

5 „Ez 18 lovasával 1580 december elején a kiostromolt Newel várában szolgált. (István király udvari számadásköte 116. Lapján, Sasinak írva.)” Báthory István lengyel király udvari számadáskönyvcínek magyar és erdélyországi adalékai. Kiad.: Veress Endre. Bp., 1918. (Fontes Rerum Hungaricarum III.) Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal. (1581–1585). A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából közreboesátja Veress Endre. Bp., 1948. (Monumenta Hungariae Historica I. Documenta. XLII.) (A továbbiakban: *Veress*, 1948.) 245. p. 8.^a lj.

6 1581. augusztus 6-án a Gyulaféhérvárott a Sajgó nevű szőlőhegyen („*in promontorio Salýgo vocato*”) lévő szőlő eladása ügyében Lencsés György által tett bevallásban a szomszédosok között elsőként így említik: „*Egregius Joannes Sasa Capitaneus peditum pixidariorum Illustrissimi principis ac Domini Domini Sigismundi Bathori de Somlio vaivodae Transsylvaniensis.*” Magyar Országos Levéltár (= MOL) F 2 Erdélyi Országos Kormányhatóság Levéltárak. A Gyulaféhérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocolla. (= F 2) I. 32–33.

pontból egyaránt fontos adat, hogy „az erdélyi fejedelem udvari gyalogjainak kapitánya” („*Capitaneus peditum Aulae Illustrissimi Principis Transylvaniae*”) kifejezés először itt, Sasa János végrendeletében fordul elő, majd a későbbi kapitányok esetében (Károlyi István 1587., Lázár István 1592.) használata nagyobb gyakorisággal mutatható ki. Az „udvari” jelző a tisztség megnevezésének magyar nyelvű változatában nem fordul elő a 16. században, sőt a 17. század első kétharmadában sem szerepel („*Nagyláság]os Báthory Sigmondnak Erdely Vajdanak nekem kegelmes fejedelmeknek Gialoginak Capitannya*”). Sasa a fejedelmi udvarban rendkívül befolyásos „ariánus”-ok — a XVII. századtól használatos megnevezéssel: unitárius — egyike volt.⁷ Végrendeletében azonban, miként ez a kor más „Dávid Ferenc hitén lévő” személyeinél is megfigyelhető, vallási hovatartozása nem tükröződik egyértelműen.⁸ Birtokállománya jelentős: Gyulafehérváron és környékén Vajasad, Táté, Karácsonyfalva és — bár végrendeletében nem említi — Kolozsváron bírt házzal, szőlőkkel.⁹ Halálának pontos dátuma nem ismert, azonban az minden bizonnyal a végrendelet kelte és a megerősítés dátuma közötti időszakra esik (1585. január 18. – február 5.), mivel ez utóbbi Sasa Jánost már a „néhai” („*quondam*”) jelzővel illeti. A szomorú eseményt Veress Endre az Erdélyi Hármastanács (Kendy Sándor, Kowacsóczy Farkas, Sombory László) 1585. február 26-i, Báthory Istvánnak küldött jelentése és Gyulaffy Lestár helyesbített feljegyzése alapján evvel egyezően ugyanerre az időintervallumra, egészen pontosan

7 Antonio Possevino, a Dávid Ferenc halála után [1579] is továbbélő „ariánus” [unitárius] tan elleni hatékony fellépést sürgetve aggasztónak tartja, hogy az udvar jelesebbjei: „Kornis [Gáspár] huszti várkapitány, Tornyai Tamás lugosi bán, Sasa János, a fejedelmi gárda kapitánya („*Giovanni Sasa capitano della guardia del principe*”) Vas György kolosi főispán, másokkal egyetemben leledztek ebben a pestisben [az arianizmusban], de bírvá a hatalmasok szeretetét, nemcsak megmaradtak istentelenségükben, hanem másokat is megerősítettek benne.” *Itodos, Nerva: Vitejilile lui Mihai – Voda Appreciate in apus 1595–1599. Documente din vremurile acelea*. Bucuresti, 1913. 2., 6. p.; Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. (1592–1600). Gyűjtötte és közreboacsátja: Veress Endre. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. 2. Tom. 3.) 21. p. *Veress Endre (Andrei): Campania crestinilor in contra lui Sinan pasa din 1595*. Bucuresti, 1925. (Academia Romf. Memorie Sectiunii Istorice Ser. 3. Tom. 4. Mem. 3.) 45. p.; *Antonio Possevino: Transilvania* (1584). Kiad.: Veress Endre. In: *Fontes Rerum Transylvanicarum. Erdélyi történelmi források. I–V. Közreboacsátja: Veress Endre*. Bp., 1911–1921. III. köt. Bp., 1913. 189., 259. p.; *Sunkó*, 1998. 115. p.

8 Horn Ildikó szíves szóbeli közlése.

9 Kolozsváron az 1584. január 21-én, a házasságtörésért elítélt Ferkeli Miklós egykori összes ingó és ingatlan javait kapta örökjogon. Ld. Függelék, I. sz. A másik, már 1581-ben birtokolt szőlő a fent említett Sajgó hegyen lévővel azonos. MOL F 2. I. 32–33.

1585. január 22-re teszi.¹⁰ A jelentés szerint Sasa János „az ő régi betegségébe esvén újonnan” halt meg annak „hosszassága és nagysága által legyőzve” („*diuturnitate et magnitudine morbi victus*”). A tanácsosok szomorúan adnak hangot azon aggodalmuknak, miszerint szerfelett nehéz lesz a fontos tisztséget jelesül betöltő személy pótlása. Utódjául — Sasa egykori katonái, az ötszáz kék drabant kérésével egybehangozón — kercesedi Károlyi Istvánt javasolják.¹¹

Báthory István 1585. március 27-én, Niepolomiczéből keltezett válaszában — a Hármastanács, nyilvánvalóan a közvélekedést is tolmácsoló jelentéséhez hasonlóan — igen nagyra értékelte az elhunytat, aki „jámbor és hasznos szolgáló vala” — egyszersmind kifejezve halála felett érzett bánatát is. Utódjául — a Hármastanács említett javaslata alapján — kercesedi Károlyi Istvánt szándékozik kinevezni, hangsúlyozva annak „emberségét, jámborságát és az szolgálatban való szorgalmatosságát és tudományát”.¹² Olyannyira őt és kizárólag őt tartja erre alkalmasnak, hogy már külön levélben is megpróbálta rábírní az éppen a kézdivásárhelyiekkel folytatott birtokvitája ügyében a fejedelemnek „nagy háborodott szívvel író” vélhetően ez okból (is) a felelősségteljes tisztól vonakodó Károlyit. Miként a későbbiekből kitűnt, sikerrel.¹³

Sasa János pályaképe akár tipikusnak is tekinthető, hiszen a XVI. században ismert őt azonos tisztséget betöltő személyből (Gyarmati Mátéról miriszlói szerepén kívül érdemben nem szólhatunk) négy (Sasa János, Vadas Mihály, Károlyi István, Lázár István) vett részt Báthory István hadjárataiban, és részesült szolgálataiert jelentős birtokadományban, míg hárman (Sasa, Károlyi, Lázár) Lengyelországból hazatérve Erdélyben folytatták tevékenységüket. Tisztségüket — a leváltott Lázár Istvánt kivéve — halálukig viselték.¹⁴

10 „Erről Gyulaffy Lestár történeti maradványai II. füzeté 16. lapján ezt a feljegyzést találjuk: Hoc quoque anno, joannes Sasa peditum praetorianorum capitaneus moritur Albac Iuliac, 22. Januarii. (tévesen 1584-re vonatkoztatva.)” Veress, 1948. 245. p. 8 l.j. Gyulaffi Lestár följegyzései 1565–1605. Kiad., bev. Szabó Károly. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum XXXI.) Bp., 3–48. p.

11 Veress, 1948. 245–246. p.

12 Uo. 249–250. p.

13 Tisztségét haláláig, 1591-ig tölti be. Kercesedi Károlyi István pályafutására: *Sunkó*, 1998. 116–118. p.

14 Archontológiai adataik: *Sunkó Attila: Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században*. In: Fons, 1. (1994) 3. sz. 186–214. p. (A továbbiakban: *Sunkó*, 1994.) Életükre: *Sunkó*, 1998. 112–120. p.

A végrendelet tartalma

Az eredetileg pontokba (I–VIII.) szedett rendelkezések a következőképpen összegezhetők:

- Sasa János ingó és ingatlan vagyonát feleségére Tamásfalvy Annára és három gyermekére hagyja. (II.)
- A két kisebb gyermek, János és László anyjukkal Karácsonyfalván lakják és e birtok jövedeleméből éljen. (III.)
- A legidősebb fiú, a Nagy Barbarával kötött első házasságból származó Mihály életszükségleteire és taníttatására Vajasd bevételeit rendeli. (III.)
- A gyermekek gyámjával és a birtokok Vajasd, Táthé kezelőjéül lehetőleg Nagy Farkast vagy más alkalmas személyt jelöljenek ki. (III.)
- Gyulafehérváron lévő házat értékesítsék és az ebből befolyt összeg az árvákat, illesse. (V.)
- Gyámul a két kisebb árvának (János, László) Gálffy Jánost, a nagyobbiknak (Mihály) magát a fejedelmet kéri fel. (VII.)
- Özvegyének jövőbeli férjhezmenetele esetére Emyét hagyja, a többi birtokból járó részen kívül. (IV.)
- Elrendeli az adósok, azaz hitelezők, és a szolgák hátralékának rendezését is. (VI.)
- A Gyulafehérváron bírt szőlőket három, meg nem nevezett, egyelőre ismeretlen magyarországi rokonára hagyja. (V.)
- A két prédikátornak, (Szalay András és Ilosvai Benedek) a végrendelet elkészítőinek 2-2 ökröt hagy. (V.)
- Nyughelyét is viszonylag pontosan megjelöli (az Ompoly egy szigetét, az ispotály mellett).
- Itt nevével és címerével díszített sírkő állítását is kéri. (VIII.)
- Végrendeletének megerősítését kéri a fejedelemtől. (VIII.)

A végrendelet utóélete

A végrendelező árváinak Jánosnak és Lászlónak, a második, Tamásfalvy Annával kötött házasságából származó két kisebb gyermekének „gondviselőül és oltalmazóul”, azaz gyámjával (*tutor*) „jámbor és hű” szolgálata fejében, két jeles személyt — Báthory Zsigmondot és Gálffy Jánost — kér(het)te fel.¹⁵ Kérésének eleget téve, Báthory Zsigmond gondoskodott is az árvákról. 1589. március 12-én familiárisát,¹⁶ később Báthory András fejedelem „ügyes és okos emberét”, követét,¹⁷ az árvák mostoha atyját (*vitricus*), sárdi Budai Ferencet bízta meg Sasa László, és ifjabb Sasa János birtokainak (Csibafalva, Folyfalva, Káposztásszentmiklós, Karácsonyfalva, Somosd, mind Marossszék) kezelésével,¹⁸ mivel ők még gyermekkorban (*in tenere aetate*) lévén ekkor sem érték el a törvényes kort,¹⁹ így jogaikról és birtokaikról gondoskodni nem voltak képesek.²⁰ A fenti birtokok közül egyedül Karácsonyfalva szerepel Sasa János végrendeletében, ide rendelte lakni két kisebb gyermekét (III. pont), a többi birtok valószínűleg „a mind jószágom” fogalmába értendő, a gyámsági rendelkezésben nem szerepel, viszont a végrendeletben felsoroltak közül ide tartozott Vajasd, Táté és Ernye.

Vajasd esete magyarázható, hiszen nem említi a forrás a legidősebb fiút, Mihályt sem, aki ekkorra már bizonyára elérte a teljes de legalábbis törvényes kort, következésképpen róla ilyen módon gondoskodni — és az ő neveltetésének fedezésére szánt birtokot megemlíteni — nem volt szükséges. Elképzelhető azonban,

15 „Az masikat {másik gyermeket} penigh Vrunk eo Nag [ysa] ga hogl gondwiselese ala Vegle kerem eo Nag [ysa] gat.” Ld. Függelék, 2. sz., a végrendelet VII. pontját.

16 Ilyen minőségében szerepel az udvari lovasság 1586. július 19-én kelt összeírásában is. MOL F 12 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus. 1/c t.

17 A fejedelem megbízásából, 1599-ben Gávai Miklós társaságában ő tárgyal Ibrahim pasával Nándorféhérváron. *Szamosközy István: Erdély története. [1598–1599, 1603] Ford.: Borzsák István. Vál., bev., jegyz.: Sinkovics István. Bp., 1977.2 187. p.*

18 Ld. Függelék, 4. sz.

19 Törvényes kor mindkét nem számára: 12 év, ezután meghatározott esetekben már ügyvédet vallhatnak. Teljes kor: férfiak 24, nők 16 év. *Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Szerk.: Gazda István. Bev.: Bónis György, Csiky Kálmán. Ford.: Csiky Kálmán. Bp., 1990. Tudománytár. (A továbbiakban: Trip.) Pars I. Tit. CXI.*

20 „Quod nos cum ad nonnullorum dominiorum consiliariorum nostrorum singularium intercessionem nobis pro parte nobilium Joannis et Ladislai filiorum egregii quondam Joannis Sassa factam, tum vero considerantes ipsos orphanos in tenera aetate constitutos non posse commode prout deberet rebus suis providere et bona sua regere.” Ld. Függelék, 4. sz.

hogy a végrendeletnek megfelelően az ő gyámságát maga a fejedelem bízta másra, a végakarát szerint talán Nagy Farkasra.

A második feleség, Tamásfalvi Anna újbóli férjhezmenetele esetére — a jog szerint az özvegynek járó részen kívül — biztosított Ernye (IV. pont) is érthető módon maradt ki a felsorolásból. Maga az özvegy, a két kisebb fiú édesanyja sem szerepel a gyámügyben, következtetésként adódhat, hogy 1589-ben már ő sem volt az élők sorában és az ő második férje volt Budai Ferenc, akinek mostoha (*vitricus*) megnevezése is ezt támasztja alá.

Sasa János az 1585-ben kelt végrendeletben nem tartotta egyik rokonát sem a gyámságra alkalmasnak (vagy nem is volt), ezért árvái számára — a természetes gyámnál, azaz özvegyénél és annak rokonainál (holott egyikük maga is a fejedelem udvari familiárisa!)²¹ előnyösebb pártfogónak tartott — két igen előkelő személyt, egyik kisebb gyermekének az igencsak ifjú Báthory Zsigmondot, a másiknak Gálffy Jánost, a fejedelem nevelőjét kérte fel gyámul. Ebben az esetben „nevezett gyámság” (*testamentaria*) esetéről lehet szó,²² míg Budai Ferenc esetében inkább a fejedelem által „rendelt gyámság” (*dativa*) jöhet számításba.²³ Ez a lehetőség azonban elvben azt is feltételezi, hogy a törvényes gyámok, Sasa János fi- és nőági rokonai, mind elhaltak vagy a gyámságra alkalmatlanok voltak.²⁴ A még mindig meglehetősen fiatal fejedelem is érezhette úgy, hogy célszerűbb lesz a gyámságot maga és Gálffy János helyett egyik udvari familiárisára, azaz megbízható alattvalójára és egyben az árvák mostohaatyjára átruháznia.

Jóllehet a Sasa család további sorsáról további adatokkal jelenleg nem rendelkezem, remélhetőleg így is sikerült a fejedelmi udvar egyik ismert és befolyásos alakjának, Sasa Jánosnak pályaképét és egyúttal az őt környező társadalom jellemzőit néhány újabb vonással gazdagítani.

21 Szerepel az udvari lovasság összehírásában, öt lóra kap 18 forintot. (Thamásffalwý Eq 5 fl 18.) 1596. január. 19. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvari lovasságának összehírása. MOL Családi Levéltárak. Az Esterházy család hercegi ága levéltára. Repositorium. P 108 Rep. 77. Fasc. G. No. 255. Az eredeti szerkezettől eltérő, részben magyarra fordított, szövetszerinti kiadása: *Merényi Lajos*: Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 8. (1894) 2. sz. 108–113. p.

22 Nevezett gyámság: Trip. Pars I. Tit. CXIV. A törvényes gyámság nevezett általi lerontásáról: Trip. Pars I. Tit. CXIX.

23 Rendelt gyámság: Trip. Pars I. Tit. CXV.

24 A törvényes gyámok ugyanis megelőzik a rendeltetket. Trip. Pars I. Tit. CXX.

Függelék

A szövegkiadás alapelvei

A latin nyelvű szövegek átírásánál az úgynevezett humanista helyesírás elveit követtem, a rövidítések helyét és azok feloldását nem jelöltem. A magyar nyelvű szöveget betűhíven, a rövidítések feloldását []-ben jelölve közlöm. A szövegek formai és tartalmi sajátosságaira vonatkozó megjegyzéseket lábjegyzetekben közlöm.

A források jelzetének feloldása: *Magyar Országos Levéltár (=MOL) F 1 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. Erdélyi Fejedelmi Kancellária. Libri Regii. (= F 1 LR)*

1.

Gyulafehérvár, 1584. január 21.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a házasságtörésért elítélt Ferkely Miklós Kolozsváron lévő házát, valamint összes egyéb ingó és ingatlan javait Sasa Jánosnak, a fejedelem puskás gyalogjai kapitányának adományozza örökjogon.

Donatio Joannis Sasa, capitanei peditum pixidariorum

Nos Sigismundus Bathorl de Somlio, Vaivoda Transsilvaniae et Sicularum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos rationem habentes fidelitatis et fidelium servitorum egregii Joannis Sasa capitanei peditum nostrorum pixidariorum, nobis pro locorum et temporum diversitate exhibitis et impensis, ac in futurum quoque exhibendis et impendis, totales et integras, domum, vineas, hortos, terras arabiles et alias haereditates Nicolai Ferkely Coloswariensis tam in civitate Coloswar vel suburbio eius, quam in territorio dictae civitatis habitas, nec non paratas pecunias res aureas, argenteas, vina supellectilia, et alias res eiusdem mobiles ubivis habitas, quocumque nominis vocabulo vocitatas, ex eo, quod idem Nicolaus Ferkely, non habita ratione honoris sui contempta etiam tam divini, quam humani iuris autoritate, fidei et foederis coniugalis sacra et intemerata puritate, incontinenter et illicite extra thorum legitimum ancillam et servitricem suam viciasse illaque ab ipsa impregnata partum illegitimum edidisse in scandalum eius loci dicitur memorato Joanni Sasa, ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis dandas

donandas et conferendas duximus. Ita tamen si criminis huius prius iure convictus damnatusque fuerit prout damus donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas possidendas pariter et habendas salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Albae Juliae die vigesima prima mensis Januarii Anno Domini millesimo quingentesimo octoagesimo quarto.

Sigismundi Bathory

MOL F I LR. I. fol. 170.

2.

[Gyulafehérvár], 1585. január 18.

Sasa János, a fejedelem udvari gyalogjai kapitányának végrendelete

Anno domini 1585 die 18 Januarj En Sasa Janos az Nag[yság]os Báthorj Sigo[n]dnak Erdelj Vaýdanak nekem kegelmes feýedelmeknek Gialoginak Capitannya,²⁵ noha Testemben ighen betegh wagýok de ezemen lewen, es az bodogh el mulast lelkem zerint kewanwa[n] abbol az mit az Vristen ennekem adott, tezek illien Testame[n]tomot az Týztelees Feýerwarj praedikator Vraim eleótt Hoswaý Benedek es Zalaý Andras eleott. I. Mindeneknek eleótte Lelkemet az en teremteó, megh valto es wdwezitteó Istenemnek nagy batorsaggal aýanlom, Testemet penigh az feóldnek hagýom melynek porabol ereos hittel hýzem es varom annak dwchieóseges fel tamadasat, az Vr Jesus Christusnak Isteni es hatalmas zawanak altala, kýteóul eppen lelkemben es testemben eggýwt bizonnýial varom az eóreók eletet. II. Towabba keózeónsesges keppen mind Jozagomat es minden fele marhamat, Valamit Isten nekem adott, ezwst es egýeb ingo býngo marhaýmat, felesegemnek es az en három arwaimnak hagýom. Ezeknek penigh gondwiseleseket es ezek keózeótt walo Jozagomnak elrendeleset aýanlom az mý kegelmes

25 Az „udvari” jelző a magyar nyelvű változatban egyáltalán nem szerepel. Ez a sajátosság a XVI. században, sőt a XVII. század első kétharmadában is megfigyelhető. 1591. január 8. „*En Karoli Istuan, az Erdeli Valda eo Nag [yság] a fw Capitannia.*” MOL F 15 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. XI. fol. 199.r 1633. március 3. *Nagy Pál gyalog kapitánunk.* Vö.: EM 1904, 69. p.; *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata 1541–1690. Bp., 1980. (A MOL kiadványai. II. Hatóság- és hivataltörténet 6.) (A továbbiakban: *Trócsányi*, 1980) 354. p.

Vrunknak Bathorÿ Sigmondnak, az Nag[ysag]os, Galffy Janossal egyetembe, keönÿeórgéokÿs eó Nag[ysag]anak mint keg[yel]mes fejedelmwnknek, hogÿ az en Jambor es hÿw zolgalatomrol²⁶ megh emlekezwen az en Arwaÿmnak Isten Vtan legÿen gondwÿseleioék es otalmazoÿok. III. Kiwltkeppen penigh teczÿk ennekem ez hogÿ az en felesegem az ket kisseb gÿermekÿmel karachionfalwan²⁷ iakÿék, es abbol az iozagbol ellÿenek. Az eóregbÿk fÿamat penigh Mihalt tarchiak es tanittassak az waÿasdÿ²⁸ Jozagbol, Es rendellienek oda ÿo gondwÿseleót Nagÿ Farkast, awagÿ Valakÿt, kÿ mindennek ott Waÿasdon es Tatheban²⁹ gongiat Visellÿe, es az gÿermekeknek az en Arwaimnak haznokra wgÿekezcek es takar-gasson. IIII. ha felesegem ferhez megÿen Ernÿeót³⁰ mindenesteól fogwa kewleón eó maganak hagÿom azzal az rezzel egyetembe az mÿaz teób marhambolÿs eótet il-letÿ.³¹ V. az Feÿerwarÿ házamat aggyák el es az arra legÿen az en Arwaÿme Vgÿyan itt walo Zeoleómet penigh az Feÿerwarÿ Zewleót,³² hagÿom az Maglarországÿ három Attÿamfÿának az prÿedicatoroknak Benedek Vramnak es Andras Vramnak

- 26 Mindenekelőtt Báthory István fejedelemmé választását Bekes Gáspár ellenében (1571), a to-vábbra is fejedelmi trónra törő Bekes Gáspár mencedékéül szolgáló Fogaras ostromát (1573), végül a kerelőszentpáli csatát (1575) kell itt megemlíteni. *Sunkó*, 1998. 101–102. p.
- 27 Két Karácsonyfalva nevű település jöhet szóba: 1. Nyárádkarácson (Marosszék), a Nyárád jobb partján, Marosvásárhelytől D-re. Ma: Crăciunesti Mureș j. Románia. 2. Fehér vármegye. Gyulafehérvártól ÉK-re, a Küküllő jobb partján. Ma Románia: Craciunclu de Jos Alba j. A le-származottak birtokairól intézkedő későbbi forrás [1589. március 12-én Báthory Zsigmond fa-miliárisát, az árvák mostoha atyját (vitricus), Budai Ferencet bízta meg Sasa László, és ifjabb Sasa János birtokainak (Csibafalva, Folyfalva, Káposztásszentmiklós mindhárom Marosszék) kezelésével.] adatai miatt a 2-kal való azonosítást tartom valószínűbbnek.
- 28 Vajasad: Fehér vármegye. Gyulafehérvártól ÉK-re, a Gáldba torkolló Király patak mindkét partján. Ma Románia: Oicjea. Alba j. Sasa 1582. július 20-án már bizonyosan birtokolta. MOL F 2 I. 109. A birtokok méretéről, jövedelméről adatunk nincs, de jellemző lehet, hogy Vajasad jövedelmét a legidősebb — Sasa Jánosnak Nagy Barbarával kötött első házasságából származó — fiú, Mihály eltartására és taníttatására szánta a végrendelekző.
- 29 Táté: Fehér vármegye. Gyulafehérvártól ÉK-re, a Maros bal partján. Ma Románia: Totoi. Alba j.
- 30 Emyő = (Nagy) Ernye: Küküllő vármegye vagy Marosszék. Azonosítása gondot okozott, mi-vel a végrendeletből egyértelműen nem derül ki, hogy a Nagy Küküllő vagy a Maros melletti településről van-e szó. Az 1589-ben megemlített három birtok (Káposztásszentmiklós, Csiba, Fojfalva) fekvése miatt a Marosba torkolló Ikland bal parti, Marosvásárhelytől É-K-re lévő (Nagy) Emyét tartom valószínűbbnek. Ma: Románia Ernei Mureș j.
- 31 A hitbér (dos), jegyajándék (res paraphernales), kiházásítási tárgyak (res allatae), szabadva-gyon, hasznónélvezet, személyes használati tárgyak. *Illés József*: Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában. Bp., 1906. 5–6. p. *Illés József*: Werbőczy és a Hármaskönyv. Bp., 1942. (Magyar Jogászegylet Könyvtára 22.) 8–9. p.
- 32 Valószínűleg az 1581. augusztus 6-án említett Sajgó szőlőhegyen lévővel azonos. MOL F 2 I. 32–33.

kêth kêth Eokreót ŷokat aggyanak es akŷwewlis minden segitseggel legŷenek nekŷk. VI. Adossimnak es Zolgaimeknak mindenkeppen megh fŷzessenek es megh elegitsek eóket. VII. Az ket kisseb gŷermekimet keozwl valamelliket akarŷa Galfŷŷ Vramnak hagŷo[m] hogŷ gongŷat visellŷe, a mŷkor annŷ wdeó korba iŷth, hogŷ Daŷkal-kodas nelkwl el lehet, Az masikat penigh Vrunk eo Nagy[sa]ga, hogŷ gondwiselese ala Vegŷe, kerem eó Nag[ysa]gat.³³ VIII. Vtolzor keóniergeok ezennŷs eo Nag[ysag]anak Vrunknak es Galfŷŷ Vramnakŷs, hogŷ az en Testemet temettesek nagŷ Tŷztesseggel az Ompaŷ³⁴ keózeótt walo Zŷgeteczkeben az Ispitalŷ fele³⁵ es keóbeól boltoth fellŷwl rea faragott keówet, az en Newemmel es Chŷmerem[m]el³⁶ egŷetembe chŷnaltassanak, hogŷ tetemŷmet kŷne ha Sannŷak es zellel ne hanŷattassék, Mŷghŷs azon keóniergeok eó Nag[ysaga]nak hogŷ ezth az en Testamentomomat eó Nag[ysag]a confirmallia, es minde[n] rezeben helyen hagŷassa.

Jelzetet ld. Fŷggelék, 3. sz.

3.

Gyulafehŷvár, 1585. február 5.

Báthory Zsigmond fejedelem nŷhai Sasa Jánosnak, a fejedelem udvari gyalogjai kapitányának, 1585. január 18-án Gyulafehŷvárrott kelt magyarnyelwŷ végrende-

33 Vŷgrehajtására ld. Fŷggelék, 4. sz.

34 Ompoly: Apulus, Ompoj, Ampoi. Gyulafehŷvár folyója.

35 Az Ispotály utca Gyulafehŷvár északi részén kelet-nyugati irányban húzódott, ettől délre, szintén kelet-nyugati irányban a Kis-Temető utca, míg maga a temető a város északkeleti részén „emelkedettebb helyen” feküdt, a későbbi római katolikus és lutheránus, illetve református temető helyén. *Imecs F. Jákó*: A régi Fejŷvár fekvése és részei. In: Az Alsó Fehér vármegyei Történelmi Régészeti és Természettudományi Egylet évkönyvei. 14. Gyulafehŷvár, 1908. 29., 32. p. XVII. század eleji (1615. VII. 10.) adatok szerint maga „az ispotály a város nyugati szélén, az erdő és az Ompoly közelében, a Temető utca környékén állott.” Jóllehet a XVI. században az épület helyét nem lehet egyértelműen meghatározni, a végrendelet erre vonatkozó része (VIII.) alapján valószínűleg már erről a „Feiérvár végén” álló épületről és nem a középkori Szent-Lélek ispotályról lehet szó. *Kovács András*: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehŷvár közép- és koraiújkorai helyrajzához. In: *Szamosközy István*: *Analecta Lapidum*. 1593. Inscriptioes romanac 1598. Szerk.: Keserű Bálint, s. a. r. Balázs Mihály. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) 31. p. Gyulafehŷvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehŷvár városkönyve. 1588–1674. Gyulafehŷvár város törvénykezési jegyzőkönyvei. 1603–1616. Bev., jegyz.: Kovács András. Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2.) 308–309. p.

36 A család címere sajnos mindeidáig ismeretlen.

letét Kocsárdi Gálffy János fejedelmi tanácsos és főudvarmester — a végrendelet végrehajtója és Sasa János özvegyének és árváinak gyámja — kérésére szó szerint átíratja és megerősíti.

Confirmatio testamenti egregii quondam Joannis Sasa, capitanei peditum aulae Illustrissimi Principis Transsylvaniae³⁷

Nos Sigismundus Bathori de Somlío Vaivoda Transsylvaniae et Sicularum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod magnificus dominus Joannes Gálffy de Kochyard³⁸ consiliarius noster ac supremus magister curiae nostrae, tutor scilicet testamentarius generosae dominae Annae Thamasfalwý relictæ, ac nobilium orphanorum egregy quondam Joannis Sasa capitanei peditum aulae nostrae utputa Michaelis ex generosa olim Barbara Nagý, priore consorte sua ac Joannis et Ladislai ex praedicta Anna Thamasfalwý. Superstite procreatorum nostram personaliter veniens in praesentiam, nominibus, et in personis dictæ relictæ et praefatorum orphanorum exhibuit nobis et praesentavit quasdam tabulas testamenti dicti quondam Joannis Sasa, super testamentaria dispositone ultima que eiusdem voluntate emanatas, in duplici papyro patenter confectas et tribus sigillis roboratas tenoris infrascripti. Supplicans nobis idem dominus Joannes Gálffy nominibus et in personis quorum supra ut nos easdem literas testamenti, omniaque et singula in eisdem contenta, ratas, gratas, et accepta habentes, praesentibusque litteris nostris verbotenus inseri et inscribi facientes perpetuo valituras gratiose confirmare, praemissaeque dispositioni nostrum consensum praebere dignemur. Quarumquidem tenor hungarico sermone conscriptus sequitur in hunc modum. [*Id. Függelék, 2. sz.*] Nos igitur supplicatione praemissa nobis modo quo supra facta benigne exaudita et faventer admissa, praescriptas et praesertim litteras seu tabulas testamenti annotati quondam Joannis Sasa, non abrasas, non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspitione carentes praesentibusque litteris nostris verbotenus sine diminutione et augmento aliquali insertas et inscriptas, quoad omnes earum continentia clausulas, articulos et puncta

37 A „*Capitaneus peditum Aulae Illustrissimi Principis Transsylvaniae*”. („az erdélyi fejedelem udvari gyalogjainak kapitánya”) jelenlegi ismereteim szerint először Sasa János címei között, végrendeletében fordul elő, majd a későbbiekben (Károlyi István 1587., Lázár István 1592.) használata rendszeresebbé válik. *Sunkó*, 1994.; *Sunkó*, 1998. 115. p.

38 Gálffy János 1567–1569 között a nagyobb kancellária írnoka, 1576–1581-ben Aranyosszék királybírája, 1583-tól főudvarmester és Báthory Zsigmond neveltetésének főfelügyelője. *Trócsányi*, 1980. 27. p.

eatenus, quatenus eadem rite et legitime sunt emanatae viribusque earum veritas suffragatur ratas, gratas, et acceptas habentes consensumque nostrum illis praebentes pro dicta relicta et orphanis eiusdem Joannis Sasa ac quorum interest, perpetuo valituras gratiose confirmamus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Albae Juliae quinta die mensis Februarj anno domini millesimo quingentesimo octuagesimo quinto.

MOL F I LR. I. fol. 281r–282r

4.

Gyulafehérvár, 1589. március 12.

Báthory Zsigmond fejedelem a néhai Sasa János árváinak, Jánosnak és Lászlónak, gyámjával familiárisát, sárdi Budai Ferencet, az árvák mostoháját (vitricus) nevezi ki.

Tutoria orphanorum egregii quondam Joannis Sassa egregio Francisco Budai de Saard collata. etc.

Nos Sigismundus Bathorj de Somlio vaivoda Transsylvaniae et siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod nos cum ad nonnullorum dominiorum consiliariorum nostrorum singularium intercessionem nobis pro parte nobilium Joannis et Ladislai filiorum egregii quondam Joannis Sassa factam, tum vero considerantes ipsos orphanos in tenera aetate constitutos non posse commode prout deberet rebus suis providere et bona sua regere.

Nec igitur eiusmodi bona ipsorum in huiusmodi tenera aetate ab eis vel abalienarentur, vel per quempiam dilaxiderentur, ad regendum et possidendum curia portionesque possessionarias in possessionibus Karachonffalwa³⁹ Somosi⁴⁰ Folyffalwa,⁴¹ Chÿbaffalwa⁴² et Kapoztas Zent Miklos⁴³ in sede siculicali Maros

39 Karásonfalva: Nyárádkarácson. Marosszék. A Nyárád jobb partján, Marosvásárhelytől D-re. Ma: Crâciunești Mureș j. Románia.

40 Somosd: Marosszék. A Nyárád bal partján, Marosvásárhelytől D-re. Ma: Comești Mureș j. Románia.

41 Folyfalva: Marosszék. A Nyárád jobb partján, Marosvásárhelytől D-re. Ma: Foi Ț Crâciunești Mureș j. Románia.

42 Csibafalva. Marosszék. Ma: Ciba. Ț Crâciunești Mureș j. Románia.

43 Káposztásszentmiklós: Marosszék. A Nyárád jobb partján, Marosvásárhelytől D-re. Ma: Nico-lești Ț Crâciunești Mureș j. Románia.

existentes habitas. Egregium Franciscum Budaÿ de Saard familiarem nostrum, vitricum vero dictorum orphanorum, ad quem tuitio huiusmodi bonorum, de iure etiam magis quam ad alium quempiam spectare dinoscitur ea conditione eligendum et nominandum duximus ut ipse Franciscus Budaÿ praescripta universa bona portionesque possessionarias dictorum orphanorum, eo usque donec iidem Joannes et Ladislaus Sassa ad legitimam permeruerit aetatem,⁴⁴ si et in quantum id de iure et consuetudine regni nostri Transsylvaniae fieri potest, nomine tutorio tenere possidere et conservare fructusque eorundem percipere valeat atque possit. Ac huiusmodi bona dictorum orphanorum idem Franciscus Budaÿ infra tempus uti praemissum est adultae et legitimae aetatis ipsorum eisdem salva conservare et adveniente ipsorum legitima aetate sine omni iuris suspitu et perceptu, ad simplicem duntaxat ipsorum orphanorum requisitionem reddere et remittere; ac de universis quoque proventibus singulis annis per eundem Franciscum Budaÿ ex eisdem bonis perceptis iustam veram et sufficientem rationem reddere debeat et teneatur. Imo eligimus et tempus infra praemissum, apud eundem possidendas relinquimus, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Albae Juliae die duodecima mensis martii. Anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo nono.

MOL, F I LR. II. p. 319–320.

KATONA CSABA

RACHEL HARRIETTE BUSK — EGY ANGOL HÖLGY ÚTLEÍRÁSA MAGYARORSZÁGRÓL

1870-ben egy útleírásokat tartalmazó kötet jelent meg Angliában *Illustrated travels: a record of discovery, geography and adventure* címmel. Szerkesztője a Royal Geographical Society segédtitkára H. W. Bates volt. Ebben a kötetben található egy Magyarországgal foglalkozó írás is, aminek szerzőjeként egy bizonyos R. H. Busk szerepel.¹ A néhány oldalas leírás röviden foglalkozik a Fertő-tóval, majd áttér a Balatonnak és környékének, elsősorban Balatonfürednek és Tihanynak a bemutatására. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért is érdekes számunkra ez az írás, hiszen a magyar olvasóknak aligha újdonság például az, hogy a füredi fürdő a bencés apátság tulajdona volt, vagy hogy Tihany sűrűn használt révhely. Ez az írás azonban Angliában jelent meg és az angol olvasókhoz szólt, akiknek aligha voltak bőséges információik hazánkról — s ez az ami miatt feltétlenül számot tarthat érdeklődésünkre. Gondoljunk csak a magyarságról tőlünk Nyugatra mind a mai napig élő — s általában nem túl hízelgő — sztereotípiákra! A Közép-Kelet-Európa területeiről nyugat felé nem túl bőségesen csordogáló információk miatt az úgynevezett „művelt” olvasóközönség ez irányú elképzelései a múlt században leginkább az ilyen és hasonló jellegű leírásokból táplálkoztak. Nem érdemtelen tehát megismerkedni azzal, hogy miként látta és főleg, hogy miként láttatta hazánkat a múlt század derekán egy angol utazó.

Természetesen nem mehetünk el szó nélkül a szerző személye mellett sem. Az olvasó minden bizonnyal elismeréssel adózik a magyarul nem beszélő utazó bátorságának, amikor útleírásának ahhoz a részéhez ér, amikor egy kóbor cigánycsapat társaságában kel át a tihanyi réven, hogy aztán a legsötétebb éjszakában egymaga

¹ The lakes of western Hungary and the dwellers on their banks by R. H. Busk. In: *Illustrated travels: a record of Discovery, Geography, and Adventure*. Edited by H. W. Bates, assistant secretary of the Royal Geographical Society. With engravings from original drawings by celebrated artists. Cassel, Petter and Galpin: London, Paris and New York. Reprinted from: *Illustrated travels: a record of discovery, geography and adventure, volume 2, (1870)*, pp. 138–141 on the occasion of the first conference of Hungarian local studies librarians held at Sopron 26–28 July 1995 by Ian Maxted, Country Local Studies Librarian, Devon Library Services

vágjon neki a számára ismeretlen és nem egy esetben barbárnak ható tájon az apát-ság felé vezető útnak. Ez az érzés alighanem növekedni fog, ha feloldva az R. H. rövidítést, megtudjuk, hogy a két betű a Rachel Harriette nevet takarja és a szerző nem más, mint egy mélyen vallásos, magyarországi útja idején mindössze 30 év körüli fiatal hölgy.² Teljes neve Rachel Harriette Busk — a nem éppen angolos hangzású név magyarázata abban rejlik, hogy a család őse csupán a XVIII. század elején települt át Normandiából s a család eredeti neve Du Busc volt. Rachel Harriette édesapja, az idősebb Hans Busk (1772–1862) vagyonos ember volt, fontos közigazgatási tisztségeket töltött be, aki szabadidejét rendszerint különféle tanulmányokra fordította. Sokrétű érdeklődését és tehetségét jelzi, hogy több verseskötete is megjelent. Az 1831-ben született Rachel Harriette a legfiatalabb gyermeke volt öt lánya és két fia közül — az idősebb fiú, az ifjabb Hans Busk (1815–1882) szintén jeles személyiség volt, mint az önkéntes lövészegyuletek fejlesztésének apostola, másrészt mint a hajózás lelkes híve s egyben több jacht tervezőmérnöke, valamint jó hírű gasztronómus.³ Ebben a kulturálisan pezsgő, nyitott környezetben Rachel Harriette gondos nevelést kapott és mivel már egész fiatal korától sokat utazott, rövid idő alatt több nyelvet sajátított el és hamar megmutatkozott élénk érdeklődése a szellemi néprajz iránt. Bár protestáns hitben nőtt fel, 1858-ban katolizált, majd érdekes módon követte példáját négy húga és fiatalabb fivére is. 1862-ben Rómába költözött és ettől fogva haláláig itt élt. Hamarosan közkedvelt alakja lett Róma magasabb köreinek, baráti társaságához tartozott többek között Giacchino Pecci kardinális, a későbbi XIII. Leó pápa is. 1867-ben és 1868-ban levelekben számolt be a katolikus hetilap Westminster Gazette hasábjain a római politika és társadalom aktuális eseményeiről: ezek egy része 1870-ben különnyomatban is megjelent (Contemporary Annals of Rome, Notes Political, Archaeological and Social). Fő irodalmi tevékenységét azonban néprajzi irányú érdeklődése határozta meg. Több kötetet jelentetett meg névtelenül (Patranas or Spanish Stories, Sagas from the Far East: Kalmouk and Mongol Tales stb.) és saját neve alatt is (The Folk-lore of Rome, The Valleys of Tirol stb.), emellett mintegy ezer népdalt és népmondát gyűjtött össze utazásai során, melyeknek fő célpontjai elsősorban Itália,

2 A szerző életrajzi adatainak lelőhelye: The dictionary of national biography. Supplement. January 1901–December 1911. Volume 1. Abbey–Eyre. Edited by: Sir Sidney Lee. Oxford, 1912. 276. p.

3 A szerző édesapjára és fivérére vonatkozó adatok lelőhelye: The dictionary of national biography. Volume 3. Brown–Chaloner. Edited by: Sir Leslie Stephen and Sir Sidney Lee. Oxford, 1886–1887. 491–492. p.

Spanyolország és Ausztria voltak. A mozgalmas életű Rachel Harriette Busk 1907-ben hunyt el, a *The Times* nekrológban emlékezett meg róla.

Magyarországi útleírása az 1860-as évek állapotait tükrözi. A kéziratot vélhetően 1869-ben készítette el: ezt igazolni látszik az, hogy a könyv 1870-ben jelent meg, valamint az is, hogy a szerző a három éve kiszáradt Fertő-tóról ír, a Fertő-tó pedig az 1860-as években 1866-tól '69-ig volt ebben az állapotban. Busk nem egyszer utal arra, hogy több ízben is járt Magyarországon: megemlíti, hogy a Fertő-tóhoz egy későbbi útján látogatott el, míg a tihanyi átkelést, mint első balatoni útjának eseményét mondja el. Bár az idősíkok keverednek és nincsen pontos adat, hogy összesen hányszor és melyik években járt hazánkban, legalább két esetben került erre sor 1861 és 1869 között. Hogy az útleírás nem 1861 előtti eseményeket rögzít, azt bizonyosan tudhatjuk abból, hogy Busk elmondása szerint vonattal érkezett a Balaton déli partjára, a déli vaspályán pedig 1861-től közlekedett a vasút. Mindamellet valószínűsíthető, hogy a két utazás éve pontosan 1861 vagy 1862, illetve 1865. Előbbire abból következtethetünk, hogy az első útja alkalmával Tihanynál kel át a szerző. 1863-tól ugyanis Siófokról a Kisfaludy gőzös szállította át a déli oldalra vasúttal érkezőket Füredre: ha ez már akkor is így van, amikor az utazó először megérkezik a Balatonhoz, akkor alighanem ő is ezt az utat választja. Ezt támasztja alá, hogy más helyen ő maga is ír a Siófok és Füred között közlekedő hajóról. A másik év megállapításához is maga Busk adja a kulcsot, amikor megemlíti, hogy a Füredre látogatni szándékozó Erzsébet és Ferenc József tiszteletére felújításokat végeznek a fürdőhelyen. Erre 1865-ban került sor az Új-fürdőház nevű épületen, majd, bár a látogatás elmaradt, tovább folytatták az építkezést és így alakult ki a mai Állami Szívkórház déli része, amely akkor az Erzsébet-udvar nevet kapta. (A datálás hitelességével kapcsolatosan még szükség van egy rövid kitérőre. A szerző egy új Kur-saal építését említi. A német szót magyarul gyógyteremnek fordíthatjuk — a múlt században kursalon néven is használták. Ez az épület a fürdőhelyeken az a helyiség volt, ahol a fürdővendégek az üres délutáni órákat egymás társaságában tölthették el: általában volt benne hírlapolvasó, kávéház, zongoraterem stb. A füredi gyógyterem azonban csupán 1878-ban épült fel, így itt megtévesztő lehet a szerző szóhasználata. Aligha kétséges, hogy a már említett Új-fürdőházhoz toldott új épületrészére gondolt. Az Új-fürdőházban kiadó szobák, illetve a különféle fürdők voltak, ezért használhatta vele kapcsolatosan Busk a Kur-saal szót.)

Busk elbeszélése néhol közhelyszerű felsorolássá válik (pl. amikor a magyar konyhaművészetről és vendégszeretetről ír), máshol ez dagályossá is bővül (a szüreti esték leírása), ugyanakkor vannak eleven színekkel megfestett részei, ilyen például a tihanyi átkelés leírása. Akadnak tárgyi (a veszprémi Tűztoronnyal kap-

csolatban) és — ez esetben szerencsére — más tévedései is, amikor a Balaton jövedő kiszáradását kész tényként kezeli. Rácsodálkozik arra, hogy a szüreti multság miért nem része a fürdőidénynek és egy-egy esetben érezni lehet brit magabiztosságát a kontinenssel szemben (Füred annak ellenére vonzó fürdőhely, hogy angolok alig keresik fel). Összességében azonban elfogultság nélkül szemléli a magyar viszonyokat. Nem érződik a hangján az a fajta egzotikus rácsodálkozás, ami szintén nem egy esetben napjainkig létezik Közép-Kelet-Európa régiójával kapcsolatosan a nyugatról jött látogatóknál (mostanság még megtoldva a volt szocialista államok iránti jóindulatúnak és megértőnek szánt, ugyanakkor némelykor szinte megalázónak ható kíváncsiskodással is), ha számára nem tetsző dolgokról ír, azokat nem annyira bírálatként fogalmazza meg, hanem tényszerűen rögzíti. Már csupán ezért sem haszontalan kézbe venni ezt a pár oldalas útleírást.

Rachel Harriette Busk

NYUGAT-MAGYARORSZÁG TAVAI ÉS A PARTVIDÉK LAKOSSÁGA

Közléteszi: Katona Csaba

A természet, melynek különféle adományai kivételes bőséggel lelhetőek fel Magyarországon, tavak tekintetében szűkmarkúnak bizonyult. A Tátrában⁴ fekszik a Felkai-tó⁵ s bár akad még néhány apróbb tavacska a Kárpátokban,⁶ nem egy közülük mintegy 6000 láb magasságban, az ország nyugati részében mindössze kettő van — a Fertő-tó⁷ és a *Balaton* — s ezek közül is az egyik ma már megszűnt létezni, kiszáradt. Noha még jelölik a térképeken és említik az útikönyvek is, de immár három éve, hogy a Fertő-tónak, mely valaha a benne élő vízileányról⁸ szóló regékről és kitűnő halairól volt híres, utolsó nyomai is eltűntek a föld színéről és az egykori

4 Az eredeti angol szövegben: Tatragebirge. A szerző német nyelvű forrást használhatott, mivel több esetben is német földrajzi neveket említ. A szövegben a szerző által használt magyar szavakat és helyneveket dőlt betűkkel kiemelve, a szerző írásmódjában közöljük.

5 Az angol nyelvű eredetiben: Felkaer-See.

6 Az angol nyelvű eredetiben: Karpathians

7 Az angol nyelvű eredetiben: Neusiedler.

8 Vö.: *Ipolyi Arnold: Magyar mithologia. Pest, 1854. 112. p.*

meder, a nedvességtől termékeny szittyós part Magyarország leggazdagabb legerősebbjévé lett.

Amikor egy későbbi magyarországi utamon tervemnek megfelelően tettem egy gyalogos kirándulást az annyira magasztalt Fertő-tóhoz, ez fájdalmas csalódást volt számomra, amit csak vállalkozásom egyedülállósága ellensúlyozott valamelyest. Úgy ítélt meg, hogy mintegy félóra alatt sétáltam keresztül a tó egykori medrén. Érdekes volt, ahogy egy kellemes négymerföldes sétányra Soprontól,⁹ a *Roisdorf*¹⁰ nevű elmaradott falu mögötti legnagyobb magaslatról rátekintve, világosan kivehető volt a falvak sora mentén az egykori partvonal. Hasonló végzet vár a *Balatonra* is. Lehet, hogy húsz, lehet, hogy ötven, lehet, hogy száz év múlva, de kétségtelen, hogy folyamatosan eltűnőben van és csak fővényes parlag marad majd a nyomában. Addig azonban feltétlenül érdemes felkeresni tiszta levegője, ritka szépsége miatt éppúgy, mint az elmúlásból fakadó sejtelmes vonzereje okán. Ha meg akarjuk ismerni, mindenekelőtt *Füredet* kell felkeresni.

Habár *Füred* neve vélhetően nem túl ismert Angliában, egyike Európa legbájosabb fürdőhelyeinek, s meglehet, ennek ellentmondani látszik az is, hogy eddig jó, ha összesen egy tucat angol kereste fel,¹¹ kedvelt gyógyhelye Magyarország és bizonyos mértékben Ausztria szépeinek és felsőbb köreinek.¹² Fekvése a tó érintetlen partján igen regényes, körülötte széles, lapos *puszták* terülnek el, mögötte a *Bakony* hatalmas erdősége, hegyeivel és romba dőlt váraival, óriási fáival, vaddisznókondáival és a lovagias rablókról szóló legendáival, melyek korunkra nem éppen jellemző módon máig élnek a föld eme érintetlen formájában fennmaradt öt-

⁹ Az angol nyelvű eredetiben: Oedenburg.

¹⁰ A szerző által e néven említett települést nem sikerült egyértelműen azonosítanom. Roisdorf nevű helységet nem találtam Sopron közelében sem az utazó által leírt, sem pedig Reus(s)dorf formában. Talán Fertőrákos német nevének — Kroisbach — torzult formájáról van szó, vagy Fertőboz nevének elferdült, németesített változatával van dolgunk: Boz — Bozdorf — Roisdorf.

¹¹ Az 1840-es évektől az 1880-as évekig fennmaradt múlt századi balatonfüredi fürdőlisták adatai alapján is bizonyítható angliai (és skóciai) vendégek szórványos jelenléte Füreden: 1840-ben Oxford: 2 fő, 1841-ben Blenheim, London, Woodstock: 1-1 fő, 1852-ben Skócia: 1 fő, 1857-ben London: 2 fő, 1861-ben: Anglia: 2 fő, 1863-ban London: 1 fő, 1868-ban London: 9 fő, Kilmain Park: 1 fő, Anglia egyéb helyeiről: 1 fő, 1869-ben Anglia: 6 fő, 1872-ben London: 8 fő, Anglia egyéb helyeiről: 4 fő, 1884-ben Anglia: 5 fő. Részletesen: *Katona Csaba: A balatonfüredi vendégek társadalomtörténeti vizsgálata 1840–1916*. Kézirat.

¹² A legtöbb külföldi fürdővendég Ausztriából érkezett Füredre, különösen Bécs lakóinak magas száma feltűnő, amit az alábbi adatsorral is igazolni tudunk. 1861-ben a települések közül Bécs a 7. a legtöbb vendéget adó városok sorában (szám szerint 15 fővel). Ugyanezek az adatok a további években: 1862: 4. (29 fő), 1863: 5. (33 fő), 1868: 6. (42 fő), 1869: 5. (38 fő). Részletesen: *Katona Cs.: i. m.*

ven négyzetmérföldjén. Mindenfelől szőlő borította lejtők veszik körül, melyeknek mustját kisajtoltva Magyarország legzamatosabb borait készítik és nincsenek messze az érdekes, történelmi városok, *Wesprim*, *Papa* és Székesfehérvár.¹³ Aki *Wesprimet* (mintegy tíz vagy tizenkét mérföld távolságra fekszik Füredtől) keresi fel, azt sem éri csalódás, mivel itt található az ország fölötti török uralom kevés emlékének egyike. Semmi sem lehet feltűnőbb, mint a különbség Spanyolország és Magyarország mohamedán megszállása között. Egyfelől az az időszak, amelyben a mohamedánok meghódították Spanyolországot, politikai hatalmuk és művészeti fejlődésük tetőpontja is volt, következésképp, amikor a spanyolok kiűzték a hódítókat, megőrizték a pompás alkotásokat, amelyeket azok földjükön emeltek, mint az általuk legyőzött ellenség nagyságának emlékeit. Másfelől viszont a mohamedánok uralma Magyarországon egyidejű volt hanyatlásukkal és mikor a *Magyar* visszanyerte hatalmát az ország fölött, nem sok mindent talált megőrzésre méltónak és inkább kedvére volt, hogy a támadók jelenlétének minden emlékét elpusztítsa: ezért, egész kevés kivétellel, kő kövön nem maradt abból, amit a mohamedánok létrehoztak. Az egyik ilyen kivétel *Wesprimben* található, egy csinos minaret, amely német ízlés szerint átalakítva a tűzörseget szolgálja.¹⁴ Szintén építészeti érdekesség a kerek templom, a templomosok öröksége. A püspöki székhely elhelyezkedése és az egykori vár romjai vár csodálatosak. Nem lehet legalább kissé nem meglepődni e távoli helyen megpillantva az angliai állapotokhoz hasonlóan, szétosztottan elhelyezkedő házakat, melyek olyannyira különböznek az otthoni durva kunyhóktól. Mindamelllett az itteni építmények nemigen felelnének meg igényeinknek, több hasonlóság nincs. A vidék népe felfedezte, hogy a szőlőfürtök gazdag girlandjait, a kukoricát és a napraforgót¹⁵ a legcélszerűbb mélyen árnyékolt tornácokon¹⁶ felakasztani¹⁷, míg az ezek mögött lévő alacsony szobák kielégítik az egy-

13 Az angol nyelvű eredetiben: Stuhlweissenburg.

14 A szerző czúttal téved, a veszprémi Tűztorony, korábbi nevén Vigyázótorony nem török minaret volt. A Tűztorony a középkori vár egyetlen megmaradt tornya, amelyet az idők során többször átalakítottak, utoljára 1817-ben. Magassága és formája téveszthette meg Rachel Harriette Buskot. Vö. *Korompay György*: Veszprém. Bp., 1957. 58. p.

15 A szerző megjegyzése: Minden földműves termel egy parcella napraforgót, hogy családját elláthassa tüzelőolajjal.

16 A szerző az eredeti szövegben a „corridor” szót használta, vélhetően az általa említett tornácokra vonatkozóan.

17 A szerző megjegyzése: A különféle terményekből a tartalékot egy alacsony fal és oszlopok által tartott kiugró tető alatt akasztják fel, ez az építmény valamennyi ház előtt megtalálható. Láthatóan nem féltik a tolvajoktól és jellegzetesen enyhíti a megszekt házak vakító és egyhangú fchérségét. A szőlők ily módon tárolva áprilisig állnak.

szerű igényeket, és a legjobb védelmet nyújtják mind a hideg, mind a forróság ellen.

Székesfehérvár, noha kevésbé festői fekvésű, mint *Wesprim*, gazdagabb a történelmi emlékekben és a *Magyar* történelem legdicsebb fejezetében van a helye. A szőlő- és gyümölcsszezonban forgalmas piaca van és a székesegyház eredeti középkori vonásaiból többet őrzött meg, mint a legtöbb hasonló épület. *Papa* szintén virágzó hely, tele a magyar élet szokatlan és sajtáságos kísérvivel. A görög székesegyház¹⁸ tiszteletet parancsoló már pusztán az épületét alkotó kőtömbjeinek méreteinél fogva is.

De hogy lehet elérni *Füredet*? A szezon idején könnyű megközelíteni, akár Bécs¹⁹, akár *Pesth* felől, leszállva a Bécs–Pragerhof–Buda²⁰ vasútvonal egyik állomásánál, *Sio-foknál*²¹ — amely, magyarázták el, a *Sio* folyó kikötője, amúgy sem a kikötő, sem a folyó nem érdemel említést — s onnét a tó vizén átkelve a gőzhajóval,²² amely igénybe vehető az idény minden napján júniustól októberig. Ez a turisztaszczon.²³ Így aki ekkor ismeri meg a *Magyar* beau monde-ot,²⁴ teljes virágzásában annak nyári fennállása alatt, mely egyébként igazi élmény, az egy bizonyos mértékig mégis a megszokott napirenddel találkozik, mint általában a hasonló helyeken mindenütt. A fürdőlétesítmény az én látogatásom idején 400 fürdőszobával rendelkezett és ebben az évben jelentős mértékben megnagyobbították a kornak megfelelő felszereltséggel.²⁵ Az ételek Magyarország minden részén, bele-

18 A szerző e helyt a „Greek Cathedral” kifejezést használta. Görögkatolikus templom nem lévén Pápán, igen valószínű, hogy a XVIII. században épült római katolikus templomra gondolt.

19 Az eredeti angol szövegben: Vienna.

20 Az eredeti angol szövegben: Ofen.

21 A szöveg 1863-as, vagy azt követő állapotokat tükröz. „Még Siófoknak sem volt az első két évben indóháza, mint ahogy a Szántód és Füred között a forgalmat lebonyolító Kisfaludy gőzös sem tudott Siófokon kikötni, csak a szántódi vasútállomás előtt „hajókiállóról”, ahonnan híd vezetett a tóra, s csónakok vitték az utasokat a mély vízben álló hajókhoz.” *Kanyar József*: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. In: *História*, 5. (1983) 3. sz. 23. p.

22 Az 1846-ban vízre bocsátott Kisfaludy 1861-től kompként szolgált, amit reklámoztak is. Pl.: Élvezeti vonatok. A Cs. Kir. Szab. Déli Államvasúttársaság és a Lombardiai-Veneczi és Köz-ponti Olasz Vasúttársaság röplapja. Bécs, 1861 július 2. Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred.

23 Az idény általában május 15-től szeptember 15-éig tartott, ám a főidény július végén véget ért az Anna-bállal: „Szinte megijesztettek bennünket, hogy az Anna-bál után a fürdői közönség oly kevés és igénytelen számmal lesz képviselve. ... nem éppen mondhatnánk, mert noha a magasb arisztokrácia nincs is képviselve oly élénk fürdői életünk, hogy legkisebb panaszunk sem lehet.” *Hírharang*. In: *Balaton-Füredi Napló*, 1. (1861.) 12. sz. 91. p.

24 A szerző az angol nyelvű szövegben is a francia kifejezést használta.

25 Valószínűleg az Új-fürdőház nevű fürdőépület felújításáról tesz említést a szerző.

értve a távoli falvakat is, mindenkor kitűnőek és mérsékelt áron kaphatóak: a konyhai művészet minden nemét szívesen művelik, a Szent István által előírt vendéglátás törvényének²⁶ megfelelően: ezt a magyarok szinte vallásosan követik. Emellett sehol sincsen jobb háttere a szakácmesterség művelésének, mint itt. A Bakony erdősége²⁷ gondoskodik a a különféle vadakról és a „disznók hizlalásáról”, a tó adja az ízes és finom *fogasht*, a *puszta* neveli a legjobb húst adó marhákat és a lejtőkön a szőlő minden fajtái és más gyümölcsök teremnek bőségesen. A forrásvíz, mely láthatólag a hely vonzerejének megteremtője, élénk pezsgése és enyhén savanykás, mindazonáltal kellemes íze által gyorsan rabul ejt.²⁸ A vízparton célszerűen kialakított sétányok²⁹ találhatóak a sétálni vágyók számára, a tavon pedig csónakok, melyeken kellemesen telik az idő a vízen. Hazárdjáték nincs,³⁰ de bálók és koncertek³¹ gyakorta követik egymást, még hozzá példás rendezéssel, míg a fesztétet és a kaland kedvelői számára kirándulási lehetőségek is kínálkoznak. Emellett a parton és a kiugró sziklákon keskeny, könnyen elveszíthető ösvények húzódnak, melyeken keresztül, végtelennek tetsző kaptatás után barlangokhoz lehet eljutni, melyekkel kapcsolatban számos monda él a korai keresztényekről, akik itt

-
- 26 Decretorum liber primus. Caput 6/4.§. De acceptione exterorum et nutrimento hospitum. (Külföldiek befogadásáról és a vendégek tartásáról).
- 27 Az credeti angol szövegben: Bakonyerwald.
- 28 Egy másik angol utazót idézve a forrásvízről: „A leghíresebb ásványvizek közé tartozik a fürredi. Forrása a Balaton partján tör elő, és Balatonfüredet Magyarország egyik leglátogatottabb fürdőjévé avatja. Az ásványvizeket az ország minden részébe szétküldik.” Richard Bright utazásai a Dunántúlon. Veszprém, 1970. 49. p.
- 29 1866-ban fejeződött be a mai Tagore sétányt kialakító munka, amely még 1865-ben vette kezdetét: „A Balaton lecsapolása által nyert terület 1865–1866-ban derűs sétánnyá alakított, ... a vendégek legkedvesebb sétahelye, különösen az esti órákban.” *Jalovics Aladár: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. Bp., 1878. 27. p.
- 30 A szerző e helyt némi felületességrel tesz tanúbizonyságot, mert a korabeli források a szerencsejátékok legkülönbélebb nemeiről tesznek említést. Konkrét példával élve: „Fehérvárt az íróasztalom mellett ültem, midőn betoppant Oszlányi, kit mint dandyt győri jurista koromból ismertem. ... Elbeszélte, ... hogy Bécsből ment Pestre, s Bieskén ... meghált, de magánszobát már nem kapván, kénytelen volt egy más utassal egy szobában hálni, s hogy midőn felébredt, az utas már rég odább állott, de elvitte tárczáját is. Azért jött hát hozzám, hogy adjak neki 100 forintot kölcsön, hogy tovább utazhassék. ... Pár nap múlva Füredre mentem, kit látok a macaó-asztalánál? — Oszlányi urat. Nem szóltam hozzá: később megtudtam, hogy hetek óta itt van s játszik.” *Fiáth Ferenc: Életem és élményeim*. Bp., 1878. 195–196. p.
- 31 „Bál közönségesen kettő szokott tartatni a fürdőidény alatt, a Florabál és a híres Annabál: különben időnkint kisebb táncvigalmak is rendeztetnek.” *Mangold Henrik: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza*. In: *Adatok Zala megye történetéhez*. Szerk.: Bátorfi Lajos. I. kötet. Nagykanizsa, 1876. 298. p.

találtak menedéket az üldöztetés elől, és a veszprémi konvent apácáiról, akik szándékuk szerint mindenről lemondva éltek e magányos partvidéken.³²

Számomra mégis a mesterkéeltség meglehetősen hiánya volt mindenekfelett vonzó, a mesterkéeltségé, amely manapság annyira megmérgezi életünket a hasonló nyaralóhelyeken a legtöbb civilizált vidéken. A magyar nők különösen azzal hatottak rám, hogy kevésbé törődnek a hivalkodással, mint nővéreik bárhol máshol, ahol eddig megfordultam. A férfiakban pedig több a lovagiasasság, mint amennyit a mi hagyományos szalonjainkban mutatni tudnék. Nemzeti öltözködésük viszont,³³ amelynek használata még nincs letűnőben és sokkal jobban illik hozzájuk, mint a párizsi divatkönyvek viseletei, durvának vagy divatjamúltnak tűnik s kevés benne a változatosság.

Bármerre indulunk el, köröskörül számos épület emelkedik és a bencés apátság³⁴ — a bencések tarták fel a forrást és a fürdőtelep azóta is az ő birtokuk — udvarias és értelmes gondnoka³⁵ keze nyomán ízléssel látszottak egyesülni a hely fekvéséből adódó tulajdonságok a tevékeny vezető munkájával. Az egyéni beruházások száma is kedvezően alakult, így mindenfelé villák épültek, hibátlan ízléssel díszítve, sajtáságos elegyként a korszerű elemeknek és a félig-meddig keleti eredetű hagyományoknak.³⁶ Azt remélik, hogy a császár és a császárné (az igazság kedvé-

32 Vélhetően a tihanyi remetebarlangokról ír a szerző.

33 Különösen az 1860-as évek elején, de még később is a nemzeti ellenállás jeleként jellemző volt a fürdőhelyeken is a tüntetően magyaros ruhadarabok divátja: „A nemzeti viseletről lévén szó, azon általános megemlítés mellett, miszerint a fürdői vendégeknak, mondhatni nagy része csak nemzeti öltönyben látható, lehetetlen különös elismeréssel nem emlékezni gr. Zichy Manó ő méltóságáról, ki különben is B-Fürednek számos évck óta valóságos szellemi fűszere, lelke, éltetője és hangadója lévén, a nemzeti öltözködésben is oly hatásdús és elragadó példával megy előbb.” Hírharang. In: Balaton-Füredi Napló, 1. (1861.) 3. sz. 22. p.

34 Az 1865-ös évvel fellendülés vette kezdetét a fürdő életében, amikor a tihanyi apáti széklet Simon Zsigmond foglalta el (1850-től 1865-ig üresedés volt a tihanyi apátság élén), a pannonhalmi főapát pedig az a Kruscz Kriszosztom lett, aki maga is kiemelt figyelmet fordított Füredre: „Ugyanazén évben (1865) ... neveztetett ki a pannonhalmi fő apátságra Dr. Kruscz Kriszosztom úr, ki fürdőhelyünk emelkedését s virágzását szíven hordva, magas befolyását, mint a szerzet főpapja, a tihanyi apát úrral karöltve áldásosan érvényesíti.” *Jalovics A.: i. m. 27. p.*

35 Valószínűleg Écsy Lászlóról van szó, aki 1835-től 1888-ig töltötte be a fürdőigazgatói posztot. „... ki nélkül Savanyú-vízét nem is képzelhetem magamnak ...” *Rómer Flóris: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860. 186. p.*

36 A polgári fürdőtelep kiépülése az 1860-as évek derekán vett nagyobb lendületet, addig ugyan — engedély híján — nem parcelláztak földet magánházak építésére. Ennek szellemében még Écsy László ilyen irányú kérését is elutasították. *Szicsné Mezei Mária: Balatonfüred polgári építkezései. In: Műemlékvédelem, 30. (1986) 4. sz. 296. p.*

ért királyt és királynőt kellene mondanom, mivel egy magyar soha nem venné a szájára az ausztriai titulusokat,³⁷ a velük való társalgás során az udvariasság indokolja azok mellőzését), mivel újonnan feléledő érdeklődésükből fakadóan ismét felkeresik Magyarországot, a következő szezón idején *Füredre* is ellátogatnak, ezért a tiszteletükre egy új kurszalón³⁸ fog épülni.³⁹ Az ősz beköszöntéig tehát kellemesen telik az idő s én minél tovább voltam ott, egyre inkább rabjává váltam vonzerejének.

Mindamellet a természet szerelmesei számára a szezónon kívül is vonzó ez a hely. Aki ekkor jut el ide, élvezheti annak szépségeit, teljes zavartalanságban gyönyörködhet a formák és színek változatosságában szerte a földön, a vízen és az égen.

Füred egyik legnagyobb vonzereje a szüret, de az idény érthetetlen módon épp akkor ér véget, mielőtt az kezdetét venné.⁴⁰ A magyaroknál — bár a szezón nyújtotta örömeik főleg a hazai igényeknek felelnek meg és nem a máshol megszokottnak — a szüret forgatagában tökéletesen el lehet vegyülni, bármelyik szőlősgazda otthona körül. Élénk, lelkesítő kép ez bárhol a világon, de sehol sem annyira örömteli mint itt, a gyönyörű *Balaton* partjainál. Lehetetlen elképzelni, hogy máshol magával ragadóbb legyen az este és az éjszaka a szüret idején: az esték, mikor az emberek szabadon és örömtelten folytatják a kedves munkát, vagy a zamatos prédával telt kezdetleges kosaraik terhe alatt hazafelé tartanak és a lemenő nap örvendező atyai mosolya borítja el fényével a boldog tájat, és az éjszakák, amikor a levegő oly üdítő álmod hoz és a vidám furulyák szabnak ütemet a szenvedélyes *Csárdás*⁴¹ gyors tánclépéseinek, a fel-fel lobbanó fáklyákra és a lámpákra alig van szükség, olyan világos az ég a csillagok fényétől.

A tó keleti⁴² partvidékén, de még az északi oldalon magasodik *Badacsony*⁴³ híres, kúp alakú szőlőhegye, melynek lejtőin egész a hegy csúcsáig zajlik az ottani

37 Az eredeti szövegben a szerző a „sully” szót használja, amelynek legenyhébb fordításában igyekeztem visszaadni. A szó eredeti jelentése: beszennyez.

38 Az eredeti angol szövegben: Kur-saal.

39 A szerző vélhetően a már említett Új-fürdőházhoz toldott, később Erzsébet-udvar névre keresztelt épületrészre gondolt, amelynek építése 1871-ben fejeződött be. 1866-ban valójában nem az uralkodópárt, hanem csupán Erzsébetet várták Füredre. *Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 463. p.*

40 A hivatalos idény vége legtöbbször szeptember 15-ére esett.

41 A szerző megjegyzése: Kiejtve *Shardash*: a nép legkedveltebb tánca

42 A szerző e helyt téved: Badacsony köztudottan a tó északi partjának nyugati része mentén található.

43 A szerző megjegyzése: Kiejtve: *Badishon*

nagyhírű szüret, amely általában az évnek némileg korábbi szakaszában kezdődik, mint *Füred* környékén, körülbelül október 13-a táján.

Ezek⁴⁴ között egy mindkét oldaláról termékeny lejtők övezte sziklás hegyfok nyúlik be 2-3 mérföld hosszan keresztirányban a tóba, melynek zord csúcsát méltóképpen koronázza *Tihany*⁴⁵ bencés apátságának egyszerű épülete két csúcsos tornyával. Ez a hegyfok szolgál általános átkelőhelyül — mielőtt *Füred* oly látogatottá vált, csak itt volt rév — : az átkelés mindennapos rendje szerint a lapos fenekű révcsonak mintegy 12 perc alatt ér át *Szölösre* vagy *Szántódra*, melyek nem messze vannak *Sió-foktól* és mivel egyetlen révcsonak van, az átkelni szándékozónak eközben útitársául szegődhetnek parasztok, cigányok és különféle állatok egyaránt.

Itt a tó visszahúzódó szegélye végtelen kiterjedésű parlagot hagyott maga után: ez a senki földje kényelmes táborhelyévé vált a cigányoknak, ahol olyannyira jellegzetes körülményeik között élhetnek. A Balatonhoz⁴⁶ tett első utam alkalmával ott találtam magam e sivárság közepén, azon az elhagyott vidéken, ahol *Szölös* van. A vonat melyről leszálltam, úgy robogott keresztül a homokos pusztaságon, mint a haladás modern gondolata, idomtalan alakja volt az egyetlen bizonyosság a határtalannak tetsző síkságon, mely emlékezetembe idézte, hogy nem valami ősvilági látomás ragadott magával. Elöttem terült el a tó, saját keblét ostorozva tekintélyes, kissé szürkés-zöld színű hullámaival, melyek mindegyike egy-egy gögös hullámtaréjjá emelkedett, hogy végül egymáson, mint a kőszirteken, zúzódjanak szét, mintha a tó afölötti hiábavaló bosszúságában emésztené magát, hogy napjai meg vannak számlálva. Úgy tűnt, a vízpart nincs messze és *Tihany* olyannyira szembezőkően rajzolódott ki a nyugati nap fényében, hogy úgy véltem, csupán kisebb nehézségeim adódhatnak a távolság leküzdésében. Kimerítően hosszú időn át gázoltam előre a homokon, a víz látszólag mégis ugyanolyan messzire volt, akármennyit haladtam is előre. Hirtelen egy félmeztelen alak bukkant elő az általam egyfajta csónakházaknak vélt sátrak egyikének rejtekéből és tört némentséggel megszólított: átvette a poggyászatot, előkiáltotta a révszt és még sok minden mást is csinált, ami nekem nem is volt szándékomban, de én ráhagytam, mivel rajta keresztül kedvező lehetőségem nyílt néprajzi tudásom bővítésére. Sima barna bőre, formás, fedetlen végtagjai, keskeny, ferde szemei és sötét, göndör haja elárulták nekem cigány voltát: ilyen tiszta keleti típussal még sohasem találkoztam. Ugyanakkor az ő furcsa szóhasználata lehetővé tette számomra azt, hogy megértem, fajtájának jel-

44 T.i. Füred és Badacsony.

45 A szerző megjegyzése: Kiejtve: *T'hann*

46 Az eredeti angol szövegben: Balaton-See.

lemzői közül miért a tréfás karakterből fakadó viselkedés a legszembetűnőbb a magyar tájakon.

Miközben elindultunk, beszélgetésünket felharsanó, metsző kiáltással szakította meg, mellyel láthatóan azt tudatta pereputtyának más tagjaival, hogy jött valaki, aki fizet a révésznek, így amikor odaértünk a vízpartra, már egy jókora csapat gyűlt össze utasnak, ugyanabból a hosszú végtagú, ravasz szemű fajtából, amit elárult a csavargók sunyi arckifejezése, és bárminemű öltözéknek bajosan nevezhető viselete is. Az általuk sokra becsült pónik kisebb ménését terelték, melyeket vélhetően mint a számukra legnagyobb értéket, tenyésztettek ezek a szegény sorsú emberek. Az izgága alak, aki önkényesen afféle személyes testőrömmé lett, elég közlékenynek bizonyult. Az ő népe, okított engem, a legnagyobb lókereskedő Magyarországon. Csak ők foglalkoznak üstfoltozással és más kisebb mesterségekkel, amiben nem akadályozza őket vándor életmódjuk. Ódzkodva adott igazat, amikor én kuruzslással, babonás ráolvasások ismeretével és szerencsejós-lással vádoltam meg őket, ám bizonyos büszkeséggel áradozott a nemzeti zene előadásában megnyilvánuló egyedülálló tehetségükről. A *Magyar* nép e téren tehetségtelen, de örömmel hallgatnak zenét. Valóságos szenvedélyük ez és mindaddig, amíg játszik, a cigány zenész játéka szinte rabul ejti őket. Kísérőm elismerte, hogy a mulattatást busásan megfizetik és elmondta, hogy elképzelhetetlen bármiféle ünnepi alkalom, akár alsóbb, akár felsőbb körökben, csakúgy mint a szabadidő eltöltése, beleértve a mindennapos élvezetnek számító étkezést vagy pipázást is, a *tsim baloum*⁴⁷ és a *shetra*⁴⁸ kísérete nélkül.⁴⁹ A zenészek közül így sokan tekintélyes összegeket gyűjtenek össze: hiteles feljegyzések szerint egy cigány a lányának 30 000 forintot adott hozományul. Kísérőm szívesen ecsetelte az e téren elért sikereket és láthatóan hasonló lelkesedéssel mesélt az őt eltöltő hazaszeretetről is, hiszen egy ilyen ország szépségei óhatatlanul meg kellett, hogy ragadják ezt a vándorló népet. De az is

47 A szerző megjegyzése: Ez a hangszer, nagyjából úgy néz ki, mint egy vízszintes hárfá, amin egy pár rugalmas száránál fogott ütővel játszanak hihetetlen sebességgel. A dallamokra jellemző egy erős pátosszal átszótt, hosszú, fájdalmas tétel, amit diadalmas lelkesedés vált föl, majd egy fordulattal újra a legszívfájdítóbb hangok kapnak teret. Ez majdnem mindig heves érzelmeket vált ki. Fontos szerepet — ha pontos szavakkal akarom kifejezni magam — igazából csupán két-három hangszer visz a játékban: a *tsim baloum* és a zenekar többi része, amely kíséri a szertelenül kitarított futamok végtelen változatát: ez tudtommal két fuvolából, két gondokából és több — akár hét — hegedűből stb. áll. Nem használnak kottát és hallás után játszanak. Néhány zenekar rögtönzött darabokat is előad.

48 Vélhetően a citeráról van szó.

49 Vö. Pulszky Terézia leírásával: „Nincs Magyarországon olyan ünnepség, amelyen ne húznák a cigányok. Éppen úgy nélkülözhetetlenek a parasztlakodalomban, mint a megyeházán tartott fénycsörgő-összejöveteleken.” *Pulszky Terézia: Egy magyar hölgy emlékiratai*. Bp, 1986. 53. p.

látszott, hogy éppoly büszke a cigányság sajátságos hagyományaira és beszélt, nem mellőzve némi humoros rosszhiszeműséget, Mária Terézia és II. Ferenc⁵⁰ megváltoztatásukat célzó hasztalan erőfeszítéseiről. Ez abból állt volna, hogy házat emelnek és földet osztanak a cigányság számára, ugyanakkor viszont tilos sátorban lakniuk. Gazdag ajándékokkal pedig arra igyekeztek rábírní őket, hogy gyermekeiket adják felnevelni parasztoknak és városi polgároknak. Mindez teljesen hiábavalónak bizonyult: a cigányság ragaszkodott vándorló életmódjához és nem változtatott azon egy jottányit sem. Történt ugyan, hogy egy vándor zenész, aki művészete révén hosszú ideig élt városban, venni akart egy házat és egy kis darab földet, ahol majd bevégezheti életét és ahol a mindig úton levőknek így lesz egy állandó helye az erdőben, vagy mocsárban, ahova állandóan visszatérhetnek nemzedékről nemzedékre, de a nép többsége regénybe illő kunyhókban él. Nincs rájuk jellemző viseletük, öltözkéjük olyan, mint azé a népé, amely közt élnek — s abból áll, amit módjukban van magukra venni. Nagy részük, akár az én alkalmi útítársam, épp csak annyi ruhát hord, amennyit az illendőség megkövetel.

A tó túlpartja annyira néptelen volt, mintha csak mi lettünk volna az első átke-lők. Hamarosan leszállt az éj és a lehető legnagyobb sötétségben csak a mindenfelé szétszórt kunyhók — melyekben a tűz egyaránt szolgált világítás és fűtés gyanánt — villódzó fényei látszottak. Így aztán igen örültem, mikor elfogadva a cigány közbenjárását, találtunk egy vezetőt — egy nyers, fiatal parasztot, aki vastagon zsinórozott ujjast hordott a vállán, de lábait ott, ahol magas szárú csizmái végződtek, nem fedte más, mint egy bő szabású, fehér gatya. Nem beszélt azokon a nyelveken, amelyeken én képes lettem volna kommunikálni vele, bozontos, fésületlen haja és cserzetlen birkabőr fejfedője durva megjelenést kölcsönöztek számára. Más vá-lasztásom azonban nem lévén, követtem őt és nem is akadt semmi gond, kivéve egyetlen momentumot, amikor is az elhagyott út közepén észrevettünk egy még durvábbnak tetsző alakot, mint amilyen kísérőm volt. Magamban útonállóknak véltem, ám az vendégszerető barátnak bizonyult és borral kínált az övéen hordott kerek palackból, hogy ezzel üdítse fel az úton járókat.⁵¹

Minden további nehézség nélkül értük el *Tihanyt*, de ott azt kellett megállapítanom, hogy még több mérföldre vagyok *Füredtől*, a legjobb vendéglő legjobb szo-

50 Az eredeti angol szövegben: Maria Theresia, Francis II.

51 Vö. Rómer Flóris leírásával: „Egész napokon át, és gyakran még későn estve is járkáltam a Bakony minden zege-zugában, és szegyenemre be kell vallanom, miszerént soha nem sikerült szemtől szembe szegény legényt látnom: mi magában véve mégis csoda dolog, ha a közvéle-ményt vesszük, mely azt minden irányból rablócsoportokkal népesíti. Még a legmarconább arc is, mely a félénk utas vércét fagyasztani képes lenne „dicsértessék a Jézus neve” vagy „szeren-csés jó nappal” közledek.” *Rómer F.*: i. m. 18–19. p.

bája egy díszítetlen, mintegy 15 lábnyi, négyzet alakú helyiség, amit négyen-öten már elfoglaltak, németül pedig senki sem beszél. Kényszerű helyzetemből fakadóan újra összeszedtem a bátorságomat és még egyszer nekivágvva a sötétségnek, utamat az apátság irányába vettem, ahol aztán a modern kifinomultság és a középkori vendégszeretet elragadó elegyére találtam. Nem is kellett kérnem, hogy befogadjanak. Fél óra alatt kellemes társalgás alakult ki és az általam vitt ajánlólevél címezésében egy *Füreden* nagyra becsült név említése után olyan szívéllyességgel voltak irántam, hogy amikor velük együtt visszavonultam a szobámba éjszakára, szinte arra gondoltam, hogy otthon érzem magam a kolostori bezártságban. Csakugyan: volt egy pillanat, amikor másnap reggel felkeltem és visszagondoltam a testvéri szívességre, melynek oltalmában kipihentem magam és kitekintve kényelmes cellám ablakából oly magasan voltam a tó hánykolódó vize felett, hogy a csónakokat vízimadaraknak véltem és bármerre néztem, mindenhol nyugalom és béke honolt — nos ekkor volt egy pillanat, amikor a csendes lég mintha azt suttogta volna —: „Jó itt lenni.” Talán tényleg így volt ... Merengésemet *Giles* testvér, a laikus barátok egy tipikus képviselőjének érkezése szakította félbe egy csésze kávéval és kifivel⁵² — egész Magyarországon ezt fogyasztják reggelire — és ez eloszlatta merengésemet.⁵³ Kevésel utóbb felkeresett a perjel is, hogy megmutassa az ősi kápolnát, amelyet *I. Andor*⁵⁴ alapított, valamint a tisztán válaszoló visszhangot és más természeti ritkaságait a hegyfoknak, amelyen az apátság áll. Mire visszatértünk, figyelmességük jeleként a kapunál már egy kocsi állt készenlétben, hogy ily módon könnyebbé tegyék továbbutazásomat.

Az utazást viszont nem éppen a kellemes érzések jellemezték. A kocsis és négy lova ápolatlannak látszottak, akárcsak minden más ezen a helyen. Előbbi olyan öltözetet viselt, mint előző éjszakai kísérom — akárcsak az alacsonyabb osztályokba tartozó magyarok valamennyien —, csupán ruhájának anyaga volt valamivel jobb. Volt nála egy hosszú csapójú ostor, amit szemmel láthatóan csak arra használt, hogy hangosan csattogtasson vele és versenyt lobogtassa a kalapján lengő szalagokkal. Ő maga hetykének tűnt, míg a kocsiban mögötte ülők arcán izgalom látszott: a lovak nem szorultak biztatásra, olyanok voltak, mintha csak a mesebeli *Tátos*⁵⁵ gyermekei lennének. Ha az utat kerékvágások barázdálták, vagy gödrök

52 Az angol nyelvű eredetiben: gipfel.

53 Az angol nyelvű eredetiben: „... dispelled the effects of the lotus.” Az angol nyelvben a görög mitológiából kölcsönzött lótuszcvők (lotus-cater) kifejezés ábrándozó, merengő értelemben használatos, ezzel kapcsolatosan használhatta a szerző a fent idézett kifejezést.

54 A szerző megjegyzése: Andrew

55 A szerző megjegyzése: Csodálatos ló, amely előkelő helyet foglal el a magyar mondavilágban.

tördelték szét, vagy ha a kocsis a hangákon és dombokon vágott át, egyre ment számukra. Vágtájuk a John Gilpinről és a Vad Vadászról⁵⁶ szóló gyermekkori álmod idézte fel bennem és mivel később még rémisztőbb sebességgel száguldottak, egészen összezavarodva egy pillanatra erejéig az összehasonlító mitológia irányába fordultak a gondolataim, mivel némi azonosságot fedeztem fel a hagyományokban: az út mentén a tó eközben végig csodálatos volt, ezúttal nem szürkés-zöld, háragszínű, de kék és nyugodt, szinte mosolygott, mintha most az egyszer belenyugodott volna szomorú végzetébe.

56 Több nemzet, így pl. a német és az angol mondavilágában is élő elképzelés a levegőben éjszaka vágózó szellemlényekről.

Az államalapítás korának írott forrásai
Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette
Kristó Gyula
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.
Szegedi Középkorász Műhely
Szeged, 1999.
470 p.

A Magyar Millennium évében felfokozott érdeklődés övezi első királyunk korszakát. Minden bizonnyal számos monográfia, tanulmány fog megjelenni személyével és működésével kapcsolatban.

Egyes hazai kutatói csoportok már új kiadványokkal is jelentkeztek. Ebbe a sorba illeszthető a Kristó Gyula vezette Szegedi Középkorász Műhely által összeállított *Az államalapítás korának írott forrásai* című munka. A kutatók a történeti mesterség legtágabb körökhöz eljutó megnyilvánulási formájához, a kútfők magyar nyelvre való átültetéséhez és értelmezéséhez folyamodtak. Ez a mostani kiadvány szerves folytatása az ugyanott 1995-ben megjelent *A honfoglalás korának írott forrásai* című kötetnek.

A mostani munka is követi elődje jó hagyományait. Az adott forrást bevezetőben ismerteti, megjelenítve az alapvető bibliográfiai támpontokat is. Már a kötet elején megtaláljuk a rövidítve idézett munkákat és az általánosan használt szakirodalom jegyzékét. A forrásbázis milyenségéből következően annyi változás történt, hogy itt nem volt szükség a kútfők nyelvük szerint elkülönítésére, mivel az államalapítás korára a latin nyelvű forrásokon kívül mindössze négy görög és egy ószláv nyelvű forrásból nyerhetünk ismereteket. Így a rendezés a kútfők keletkezési ideje alapján történt.

A kötet célja egyértelmű: az államalapítás korára vonatkozó forrásanyag magyar nyelven történő közzététele a nagyközönség számára. Természetesen találkozunk olyan kútfőkkel, amelyeket már lefordítottak magyarra, azonban az 50 forrásból 18-nak a hazai vonatkozású részletei először láttak napvilágot magyar nyelven. Ezek leginkább rövidebb krónika- és évkönyvrészletek, császári életrajzok, a térítőpüspökök leveleinek Magyarországra vonatkozó információi. Ismertetésemet ezek bemutatásával kezdem.

II. Ottó német-római császár 979-ben egy Melk közelében lévő helyet a regensburgi püspöknek, Wolfgangnak adományozott, hogy telepesei a magyarok támadásaitól biztonságban lehessenek. (30–32.) A 983–991 közti időben a passauai egyházmegye zsinati határozataiból egy korábbi magyar támadás pusztító hatásai-

ról olvashatunk. (33–34.) A kutatók ma sem tudtak egységes álláspontot kialakítani a fekete magyarok kérdésében. (A különböző vélemények rövid ismertetését a 245. lábjegyzetben találjuk.) Róluk az egyik legalapvetőbb forráscsoportot Querfurti Brúnó irodalmi művei alkotják. Az általa írt *Az öt remetetestvér életrajzából* megtudhatjuk, hogy hozzájuk vízi úton lehetett eljutni. (85–88.) A térítőpüspök *II. Henrik császárhoz írt levelében* a köztük lévő térítés sikertelenségéről számol be. Ugyanitt értesülhetünk a pápai követség eredményeiről, igaz ők más, erőszakos módszert alkalmaztak. (89–91.) *Adalbert prágai püspök szenvedéstörténetében* arról az Aserikről olvashatunk, akit a Hartvik-legenda azonosít Anasztázzal és a későbbiekben a magyar egyház egyik vezetője lett. (99–101.) Hozzá kapcsolódik a bambergi Szent Péter egyház 1012-es felszenteléséről tudósító feljegyzés is. Ebben találkozunk egy Aserik nevű férfúval, aki a magyarok érsekeként volt jelen az ünnepségen. (105–106.)

Adalbold német püspök *II. Henrik császárról* írt életrajzot, ami Merseburgi Theotmar krónikáján alapult. (Igaz, hogy abból csak az uralkodót kedvező színben bemutató részeket vette át.) A testvére ellen fellázadó Brúnó augsburgi püspök Adalbold közlése szerint Gizellához menekült. (120–123.) A *Remete Évkönyv* igen röviden, de évhez kötve (972) számol be Wolfgang szerzetes magyarországi térítési szándékáról. (141–142.) Azecho wormsi püspök levelében arra kéri püspöktársát, járjon közbe István királynál, hogy epistolájának kézbesítője sértetlenül juthasson el a Szentföldre. (143–144.)

Chabannes-i Adémar történeti művében (*Az angouleme-i főpapok és grófok története*) több fontos, azonban tévedésektől sem mentes adatot közöl az államalapítás korából. A francia szerzetes beszámol III. Ottó azon szándékáról, hogy a „pogány bálványoknak hódoló” szomszéd népeket, köztük a magyarokat megtérítse. Ő kétféle, Fehér, illetve Fekete Magyarország létezéséről ad hírt. Utóbbiban „sötét színű” nép élt. Ellenük István király indított hadjáratot. Rendkívül fontos, a magyar és nemzetközi kutatásban egyaránt vitákat kiváltó híradást közöl a szent lándzsa küldéséről. Sokáig Adémar volt az egyetlen, s könnyen kritika alá vonható bizonyíték a Szent István-i lándzsajelvény megléte mellett, de e főhatalmi szimbólum létezését ma már megerősíti az államalapító király 1968-ban megtalált dénárjának ábrázolása is. A derék francia elbeszélésében leginkább a Brúnó nevű egyháziakkal állt hadilábon, három, a magyar térítésben jelentős szerepet vitt ilyen nevű főpap életútját keverte össze. (163–169.)

Wipo német történetíró és költő a német királyi udvar papja volt. *II. Konrád tetetei* című művében számos magyar vonatkozású részt olvashatunk. István király nem engedte át országán a Konstantinápolyba tartó császári követet, aki így kénytelen volt kitérővel Keletre utazni. Magyar szempontokat is figyelembe véve fogal-

maz az 1030-as német-magyar háború kimenetelével kapcsolatban. Érdekes, hogy a német pap volt az első képviselője annak a 11–12. századi, Németországban elterjedt felfogásnak, amely a magyarok megtérítését elsősorban II. Henriknek, illetve Gizella királynénak tulajdonította. (177–183.)

Rodulf Glaber (†1045 k.) *Őt történeti művében* számol be korának eseményeiről. A magyarokról inkább csak felszínes ismeretei voltak. Elődeink sok gyalázatos tett elkövetése után lettek keresztények. Azonban megtérésük után királyuk biztosította a Jeruzsálembé vezető utak biztonságát, olyannyira, hogy mellőzni kezdték a tengeri utakat. Krónikája már a század negyvenes éveit is érinti. Így beszámol a ménfői csatáról is, amelyben állítása szerint 6 ezer német és 200 ezer magyar csapott össze. (183–187.)

A *Hildesheimi Évkönyvet* a helyi Szent Mihály-kolostor szerzetesei szerkesztették. A magyar történelemre vonatkozóan rendkívül fontos információkat közöl. Az 1003-as év István magyar király hadjáratát hozta, anyai nagybátyja, „Gyula király” ellen. 1031-ben pedig egy rövid, de annál megrázóbb híradás tudósít Imre herceg szerencsétlen haláláról. A munka a negyvenes évek főbb eseményeit is rögzítette. (213–219.)

Az 1039–1054 közötti időszak egyik fontos kútfője Reichenau Hermann *krónikája a világ hat korszakáról*. A történeket tömören, de igen megbízhatóan ismerteti. (220–225.) Bővebben szól erről az időről az *Altaichi Évkönyv*, amelynek hazánk történetét érintő teljes (1046-ig terjedő) híryanaga szintén először jelent meg magyar fordításban. Ez a munka Szent István, Péter, Aba Sámuel és I. András korára nézve elsőrangú forrás. Igen részletesen olvashatunk az 1041–1044 közötti eseményekről. Nem titkolja el a Péter elleni lázadás okát, amely a Gizella királynéval szemben tanúsított esküszegő magatartásában (ti. megfosztotta őt birtokaitól és mindenféle jövedelmétől) keresendő. A vele elégedetlen főurak végül elűzték és „másik királyt állítottak maguknak, akit Abának hívtak.” Az új uralkodó zsinatot tartott, ahol érvénytelenítették mindazokat a törvényeket, amelyeket Péter király jogtalanul hozott meg. Az 1042. évben igen jelentős, leginkább a bajorok ellen irányuló magyar betörést ír le. A következő évben a német és magyar uralkodó békekötésére került sor. Itt azzal a jelentős hírrel találkozunk, melyben még a békekötés előtt a császár hadigépeket készíttetett, hogy a Rábcát oltalmazó védműveket szétrombolhassa. Az 1044-es esztendő Aba Sámuel bukását hozta. A császár kihasználta a belső viszálykodást, hadával Magyarországra tört. Csapatait azok a magyarok vezették, akiket magával hozott. A döntő csatában, ahol az időjárás is segítségére volt, III. Henrik császár legyőzte a magyarokat, majd bűnbánatot tartott és bevonult Székesfehérvárra, ahol visszahelyezte Pétert a királyi székbe. A következő

évben került sor ennek ünnepélyes megerősítésére. Végül Péter 1046-ban nem tudta elkerülni másodszeri, immár végleges bukását. (237–256.)

A franciaországi, ma belgiumi Namur városában 1047-ben alapított II. Albert gróf egyházat Szent Albán tiszteletére. Az erről szóló eseményeket az egyik kánonok húsz év múlva foglalta írásba. A *fundator* előkelőt meglátogatta Liedvin, a lotaringiai származású bihari püspök. Ő ajándékként azokat az ereklyéket hozta el, amelyeket Szent István a bolgároktól zsákmányolt. Ezek nem éppen tisztességes módon jutottak a francia származású püspök tulajdonába. (226–228.)

A történeti Magyarországon is készülhettek évkönyvek. Ennek egyetlen ránk maradt képviselője Pannonhalmán vagy Székesfehérváron íródott, de történetírásunk *Pozsonyi Évkönyvként* emlegeti. Ezt a Pray-kódex őrizte meg számunkra. A bejegyzések igen szűkszavúan, viszont meglehetősen pontossággal tudósítanak az államalapítás korának eseményeiről. Feltűnő, hogy több pécsi vonatkozású eseménnyel (Mór püspökké szentelése, a pécsváradi monostor felszentelése) találkozunk. (354–356.)

A *Zágrábi és Váradai Krónika* a magyarok rövid történetét tartalmazza a honfoglalástól 1354-ig. A korszakunkat érintő részben Taksony fejedelem családjáról és Géza megtérésétől olvashatunk. A történeti munka viszonylag pontosan rögzítette Szent István király uralkodási éveit, azonban Péter és Aba Sámuel uralkodásáról zavaros ismeretei vannak. (402–404.)

Gellért püspök személyét és művét örökítette meg a *Szentbeszéd az Úr megtestesüléséről és a Boldogságos Szűzről* című alkotás. Ez egy 14. századi pergamenkódexben maradt az utókorra. A munka idézi a vértanú feltételezett homília-gyűjteményének bevezetőjét. A főpap halálát a többi forráshoz képest eltérően írja le, mivel szerinte megkövezése után karddal döfték át. (405–407.)

A következő részben azokat a kútfőket ismertetem, amelyeknek már több — teljes vagy részleges — magyar fordítása is napvilágot látott. Liudprand cremonai püspök *Nagy Ottó császár viselt dolgait* foglalta írásba. Ebben a művében egy bolgár származású, de magyar neveltetésű férfiről, Saleccusról (Szalk, Salók vagy Sza- lók), illetve arról a Zacheusról olvashatunk, akit a pápa a magyarokhoz küldött téríteni. (813–816.) Az itáliai főpap másik magyar vonatkozású műve a *Beszámoló a konstantinápolyi követjárásról*. Ez az eredménytelen 968. évi diplomáciai küldetéséről szól. A császár követe azért háborodott fel, mert egy „magyar módra” megnyírt bolgár megelőzte őt az ülésrendben. Megörökítette azt az eseményt, mely szerint a Makedóniában elfogott 40 magyart a császár magához vette személyes testőrökként. (17–20.)

Két levélben (I. Ottóéban és Pilgrim passauai püspökében) a magyar térítésekről olvashatunk. Az elsőben császár azt kéri a német prelátustól, hogy Brúnó Sankt

Gallen-i szerzetesnek, akit a magyarok királyához küldött, haladéktalanul biztosítsa a határra való eljutását. (21–22.) A másodikban a püspök VI. Benedek pápához intézett soraival találkozunk. Ebben beszámol a magyarok közt végrehajtott keresztelésekről. Figyelmezteti a Szentszéket, hogy „ott pedig az aratni való sok, de a munkás kevés.” Azonban pár sorral lejjebb kiderül a levél megírásának a valós oka. A ravasz egyházférfi az érseki palást és süveg küldését kéri. (23–29.)

León Diakonosz tíz könyvre tagoló *Históriája* egy magyar vereséggel ismert meg. León Phókas a Thrákiára törő kalandozókat egy váratlan éjszakai támadással zúzta szét. (35–36.)

A pannonhalmi monostor kiváltságlevelével sokan foglalkoztak. Az 1001-es keltezésű oklevél interpolált másolat formájában maradt fenn. Az eredetijét nagy valószínűséggel a német kancelláriából Magyarországra került Heribert C jelzésű jegyző készítette, valójában 1002-ben. A diploma rögzítette mindazokat a kiváltságokat és birtoktesteket, amelyeket a monostor az évszázadok során elnyert. Az oklevélből megtudjuk, hogy a Szent Márton monostorát még Géza fejedelem kezdte el építeni. Szent István beszámol egyes szám első személyben a somogyi lázadásról és a neki támogatást nyújtókról. Itt olvashatunk a vitatott hovatartozású somogyi vámról, amelyért már a 11. századtól hosszasan pereskedett az apátság és a veszprémi püspökség. (37–45.)

Szent István király törvényével szintén sokat foglalkozott a szakirodalom. Az államalapító királytól 56 cikkely maradt fenn, amelyeket 10 kézirat őriz. Ezek közül egyik sem tartalmazza a teljes szöveget. Rendkívül jelentős a korszak egyházi, társadalmi, igazságszolgáltatási viszonyainak és szokásainak a megismerésében. A kötetben Kristó Gyula új fordítását olvashatjuk, amely a legrégebbi kézirat, a két dekrétumot hozó Admonti kódex alapján készült. A kurziválás miatt jól elkülöníthetők azok a részek, amelyek nem ott, hanem csak a későbbi kódexekben találhatóak. (46–77.)

Az első részben már említett Querfurti Brúnónak *Szent Adalbert prágai püspök és vértanúról szóló második életrajzát* szintén tartalmazza a kötet. Ennek is volt részleges magyar fordítása, amely még a századfordulón készült. A *Vita* hosszabb szerkesztése arról tájékoztat, hogy a prágai főpap olykor maga ment a magyarok közé téríteni. Ugyanitt érdekes jelenetet ír le, amelyben Aserik összetűzésbe keveredett Adalberttel („szemrehányólag sok haszontalanságot beszélt a szent férfiú ellen”). Az életrajz rövidebb szerkesztésében a magyar nagyfejedelemtől és annak nagyhatalmú, az egész országot a kezében tartó feleségéről olvashatunk. (78–84.)

A pécsi püspökség alapítólevelének eredeti példánya nem maradt fenn, csak kései, interpolációktól terhes változata. Magát az egyházmegyét Szent István 1009. augusztus 23-án alapította, Azo pápai legátus jelenlétében. Érdekes a jelenlévő érsekek

száma. Ha elfogadjuk a többes számot, ekkor az alapítás idején már a kalocsai főegyházmegye is létezett. Vitattott továbbá a püspökség eredeti határa is, mivel az interpolálás következtében a későbbi jogigényeket vetítették vissza. (92–94.)

A *veszprémi püspökség alapítólevele* is hasonló sorsra jutott, mint a pécsi, csak másolatból ismerjük. A privilégium azokat a várakat és tartozékaikat sorolja fel, amelyeket a király a püspökség alá rendelt. Az itt felsoroltak közül Visegrád megyének ez az egyetlen említése. Úrhida várispánságát is csak innen ismerjük. Végül biztosítja az egyházmegyét területének sérthetetlenségéről. Figyelemreméltó a bizánci hagyományokra visszamenő átokformulája. (95–98.)

Fulbert 1006-ban lett chartres-i püspök. Korának egyik legműveltebb embere volt, aki igen kiterjedt levelezést folytatott. Bonipert pécsi püspöknek írt epistulájában tájékoztatja főpaptársát, hogy igyekszik számára elküldeni Priscianus egyik művét. A Konstantinápolyban élt latin nyelvtudós 18 kötetből álló latin nyelvtan-és stilsztikakönyve a latintanítás egyik fő eszköze volt a középkori iskolákban. (102–104.)

A szász Merseburgi Thietmar *Krónika* című műve a magyar történelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű kútfő. A szerző számos évkönyvet, szentéletrajzot és halottaskönyvet használt fel és támaszkodott a császári udvarból nyert értesülésekre is. Röviden tájékoztat a 973-as quedlingburgi tanácskozásról, illetve Bolesław lengyel fejedelem házasságairól. A következő rövid fejezet a magyar történelem egyik legvitatottabb eseményét, Vajk koronanyerését tartalmazza. (A különböző véleményeket a 319. lábjegyzet alaposan összefoglalja.) A német történetírótól értesülhetünk Géza fejedelem régi hitéhez való ragaszkodásáról és feleségének, Saroltnak fékezhetetlen természetéről. Itt olvashatunk az erdélyi Gyula bukása utáni sorsáról, továbbá egy lengyel–orosz összetűzésről, amelyben Bolesławot a németek mellett a magyarok is segítették. (107–114.)

A *veszprémvölgyi monostor alapítólevele* egyedülálló módon görög nyelven íródott, amely Kálmán király 1109. évi hiteles másolatában maradt ránk. Sajnos ez nem őrizte meg a keltezést, így a monostor alapításának idejét pontosan nem ismerjük. Szent István maga, családja és egész Magyarország lelki üdvéért alapította a kolostort. Leírja az apácáknak rendelt földterület határait, falvait és tartozékait. Átokformulája hasonló a veszprémi püspökség alapítóleveléhez. Érdemes megjegyezni, hogy a kötet szerkesztője, Kristó Gyula, újabban több írásában is az oklevél Géza-korisága mellett érvel. (115–119.)

Korai magyar irodalomtörténetünk egyik becses emléke az *István intelmei fiához, Imre herceghez* címet viselő mű, amelyet a kötetben veretes, új fordításában olvashatunk. A szerző személye ismeretlen, de valószínűleg a mai Észak-Franciaországból származó, az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozó pap lehetett.

Teljesen önálló alkotásnak tekinthető, mivel más szerzőtől származó szövegekölcsönzést sehol sem sikerült kimutatni. A munka megírásának célját a bevezetőben találjuk. „Hallgasd, fiam, atyád oktatását, és el ne hagyd anyád törvényét, hogy megsokasodjanak életednek esztendei”. Az Intelmek tíz fejezetre oszlik, amelyekből következtethetünk a 11. századi Magyarország társadalmi és politikai viszonyaira. (124–140.)

Berno reichenauai apátnak négy magyar vonatkozású levelét találjuk a kötetben, amelyek kivonatossan maradtak fenn. Az elsőt Szent Istvánhoz intézte, amelyben köszönetét nyilvánította ki, hogy a Szentföldre tartó zarándokokkal „emberségesen bánt”. Péter királyhoz írt levele a trónjától megfosztott uralkodó németországi száműzetése idején készült. A másik két írás címzettje III. Henrik német-római császár volt. Mind a kettő a Magyarország elleni 1044-es hadjárattal kapcsolatos. Aba Sámuel azzal az ószövetségi Rapsacéshez hasonlítja, aki meggyalázta az Urat Jeruzsálemben. Péter király viszont Ezékiás módjára alázkodott meg. A ménfői csatáról beszámoló többi forrással ellentétben Berno 17 hadosztályra teszi a magyarok ellen vonuló német sereg létszámát. A császárhoz intézett másik beszámoló mindazokat a területeket — köztük Magyarországot — sorolja fel, amelyeket Henrik meghódított. (145–155.)

Odilo bencés apát a Cluny-hez köthető szerzetesi reformmozgalom vezéralakjának tekinthető. Ő is kiterjedt levelezést folytatott Európa vezetőivel. Államalapító királyunkhoz intézett epistulájában méltatja Magyarország szerepét, amelyet a zarándokok védelmében tanúsított. Igen érdekes információkat találunk a korai magyar ereklyekultusszal kapcsolatban. Odilo a 4. században meghalt Szent Marcell pápa relikviáit tudta a király számára megszerezni. (156–159.)

Többször volt már szó arról, hogy a nyugatiak szemében igen figyelemreméltó tett volt a Jeruzsálem felé vezető zarándokút biztosítása. *A Szentföldre vezető út leírása* a 12. századból származik, de bizonyos geopolitikai utalások miatt a hazánkat érintő rész 1031–1043 között keletkezhetett. Az ország nyugati határa még a Fischa folyónál kezdődött és Hainburg vára is magyar fennhatóság alatt volt. Biztosan azonosítható Győr és Székesfehérvár települése. Hannenburch, Duldumast és Dordomest lokalizációjával kapcsolatban számos feltevés született. (160–162.)

Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmerámról szólnak. A szerző elsődleges feladatának azt tekintette, hogy az egykoron Bajorország patrónusaként tisztelt Emmerám hanyatló kultuszát visszaállítsa. Első könyvében a szent csodáit foglalta össze. Arnold, amikor hajóval Magyarországra utazott, Regensburg és Passau között majdnem hajótörést szenvedett. Halálfélelmében a vértanúhoz fohászodott, aki megmentette a hajót. Szerencés megmenekülése után találkozott Anasztáz érsekkel, akinél hat hétig maradt és megtapasztalta a magyar egyház vezetőjének

jártasságát a liturgiában. A második könyvben Szent Emmerámnak és tiszteletének emlékeztetőről olvashatunk. Arnold itt igen burkoltan említi Wolfgang misszionárius Pilgrim általi elhívását. (170–176.)

A velencei Gellért püspök 1018 körül érkezett Magyarországra. Hatalmas érdemei vannak a csanádi egyházmegye megszervezésében. A vértanú főpapnak csak egy műve maradt fenn teljes szövegben, az *Elmélkedés a három fiú himmuszáról*. E veretes teológiai mű számos, nehezen értelmezhető utalást tartott fenn az 1040-es évekbeli királyaink (egyház)politikai ténykedéséről. (188–212.)

Mór pécsi püspök írta a legrégebb magyarországi legendát: *Szórárd hitvalló és Benedek vértanú életiratát*. Szórárd, aki a szerzetességben az András nevet kapta, s a Zobor-hegyen élte remete életét. Hosszú ideig böjtölt és igen szélsőséges módon sanyargatta testét. A legenda nagyon szemléletesen, már-már háborzongatóan közli ez utóbbit. Az eseményeket a leendő pécsi püspök még tanulóként a hitvalló tanítványától, Benedektől személyesen hallotta. Ő vértanúságot szenvedett, amikor a Vág mentén rablók ölték meg abban a hiszemben, hogy sok pénz van nála. Testét egy év múlva csodás körülmények között találták meg. Mór András személyével kapcsolatban két csodát rögzített. (229–236.)

Ioánnés Skylitzés *Történeti áttekintése* a kötetben található kevés görög forrás közé tartozik. A szerző a 11. század utolsó harmadában töltött be magas tisztséget a konstantinápolyi udvarban. Főként a 960–970-es évek balkáni magyar kalandozásaira fontos forrás. Közléséből megtudhatjuk, hogy Niképhoros Phókas bizánci császár az oroszokkal közösen akart támadást indítani a bolgárok ellen, azonban az orosz fejedelem szövetségre lépett a bolgárokkal, a besenyőkkel és a magyarokkal (türkökkel). Ez egyesült haderő lerohanta Thrákiát. Skylitzés részletesen beszámol a sorsdöntő csatáról, amelyben egy párviadal is történt. (257–262.)

Bonizo itáliai püspök, történetíró és kánonjogász a gregoriánus reformmozgalom egyik elkötelezett híve volt. A VII. Gergely pápa halála után írt egyháztörténeti munkája (*Könyv a barátához*) magyar vonatkozásban számos időrendi tévedést tartalmaz. A főpap összekeveri a harmincas évek eseményeit az ötvenes évekével. Írásában a magyarok elleni 1044. évi győztes hadjáratot II. Konrád személyéhez és a pápa támogatásához köti. Fontos híradás még részéről, hogy megemlíti a magyar király lánzsájának megszerzését. (263–267.)

Szent István király tiszteletéhez három legenda fűződik, a nagyobbik, a kisebbik és a Hartvik féle. A *nagyobbik legenda* keletkezési ideje vitatott, a kutatói nézetek megoszlanak az 1083. évi szenttéavatás előtti idő, illetve Kálmán király ideje között. A *vita maior* első királyunk aszketikus jellemét, egyház- és államszervező erényét hangsúlyozza és kiemeli irgalmasságát és alázatosságát is. Kevés csodás elemet, a hagiografikus irodalomban megszokott motívumot és toposzt tartalmaz.

A legenda írója bencés szerzetes (pécsváradi, veszprémi vagy pannonhalmi) lehetett. (268–298.)

A *kisebbik legenda* Kálmán király uralkodása (1095–1116) idején keletkezhetett. A *Vita minor* ugyanis már elhunytként emlékezik meg Szent László királyról, ismerete a nagyobbik legendát, s Hartvik püspök az előző bekezdésben ismertetett munkához hasonlóan ezt is felhasználta. A mű az államalapító király életét születésétől a szentté avatásáig folyamatosan mutatja be, számos új információt nyújtva a nagyobbik legendából nyert ismeretekhez. A legenda szerzője jól ismerte az ókori auktorkat. Nem lehetetlen, hogy a király környezetében tevékenykedett. (299–314.)

Hartvik győri püspök 1100 körül Kálmán király parancsára megírta a maga *Szent István király legendáját*. Művében összeolvasztotta a nagyobbik és a kisebbik legendát és ezek szövegéhez tendenciózus bővítményeket csatolt. Hartvik kísérletet tett arra, hogy a pápák által kétségbe vont uralkodói egyházkormányzati jogokat Szent István királyra és így a Szentszékre visszavezesse. Célja volt továbbá az államalapító isteni kiválasztottságának igen erőteljes hangsúlyozása. További forrásai közül érdemes megemlítenünk a Pseudo Isidorus-joggyűjtemény egyes szövegeit, egy korai magyar krónikás alkotást és az antigregoriánus egyháziak műveit. A Hartvik-legendát számított az egész középkor folyamán a hivatalos életrajznak. A lábjegyzetekből kiderül Tóth Zoltán, Deér József és Gerics József munkásságának szerepe a Hartvik-problémák megoldásában. (315–343.)

Az *Orosz évkönyvek* a kötet egyetlen ósláv nyelven íródott forrása. A vele kapcsolatos datálási és szövegfilológiai nehézségekről a bevezetőben olvashatunk. Hazai vonatkozásai a korai időszakra nyújtanak némi támpontot. A 969. évnél a magyar nemesfémre és lovakra vonatkozó pár szavas bejegyzést olvashatunk. Szent Istvánról csak annyit közöl, hogy jó kapcsolatokat ápolt Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelemmel. (344–347.)

Mikháél bolgár főpap 1118-ban lemásolta a már említett Skylitzés történeti művének bizonyos fejezeteit, amelyekhez időnként rövid betoldásokat illesztett. Radomir bolgár cár (1014–1015) elvált feleségétől, aki Magyarország királyának (Gézának vagy Istvánnak) a leánya volt. Felbukkan továbbá egy Peter Deljan nevű trónkövetelő is, aki saját bevallása szerint ebből a frigyből származott. (348–349.)

A fiatalon, tragikus körülmények között meghalt Imre herceg emlékét őrizte meg a róla készült legenda. A mű kevés konkrét információt tartalmaz a trónörökösről, célja a papi nőtlenység eszméjének a népszerűsítése. A legenda keletkezési ideje és szerzője nem ismeretes. A munka beszámol az Intelmek készítéséről, Szent István és Mór, a későbbi pécsi püspök találkozásáról. A legenda sajnos nem közli Imre herceg feleségének a nevét és származását, akivel szüzi házasságban élt. (350–353.)

Anonymus személyének meghatározása még ma is a magyar történettudomány egyik legvitatottabb kérdése. Ő valamelyik néhai Béla király uralkodását követően készítette el *A magyarok története* című munkáját. Adatait fenntartásokkal kell kezelnünk, de az államalapításra vonatkozó részek viszonylag megbízhatóak. Ezekben Ajtonyról és az őt legyőző Csanádról olvashatunk. Közli az erdélyi Gyulák családfáját. Figyelemreméltó a besenyő Tonuzoba magyarországi meglepedésének említése. (357–360.)

A 14. századi krónikakompozíció a 11. század második felétől folyó hazai történetírás különböző korokban keletkezett darabjainak gyűjteménye. Olyan munkák elemeit tartotta fenn, mint amilyen a 11. századi ősgeszta, az V. István korában működő Ákos mester munkája, (az önállóan is ránk maradt) Kézai Simon-féle krónika és a budai ferences szerzetes(ek) feljegyzései. Tekintettel a mű összetettségére, igen komoly forráskritikát igényel. Beszámol Szent István király Koppány herceg, Gyula erdélyi herceg és Keán bolgár herceg ellen vezetett hadjáratairól. Érdekes viszont, hogy nem tud Ajtonyról. Imre herceg halálával kapcsolatban nem említi a tragikus végű vadászatot. Gizella cselekedetének tulajdonítja Vazul megvakíttatását. Az 1040-es éveket jórészt az Altaichi Évkönyv nyomán mutatja be. Igen rossz véleménye van Péter királyról. A ménfői csatával kapcsolatban a nyugati forrásokkal ellentétben nagyszámú német veszteségekről számol be. Gellért püspök vértanúságának körülményeit megbízhatóan közli. A kötetben található rész I. András király hatalomra kerülésével zárul. (361–401.)

Szent Gellért püspök nagyobb legendájának ma ismert szövege a 14. században keletkezett. A vértanúról két *vita* (egy nagyobb és egy kisebb) készült. A nagyobbik sokkal több információt tartalmaz, amelyek azonban a sok másolás és újraszerkesztés miatt számos pontatlanságot tartalmaznak. A munka részletesen tájékoztat az Ajtony elleni hadjáratról. Beszámolója szerint Szent István már a harc elején a velencei szerzetest szánta a marosvári püspökség élére. Igen érdekes adatokat közöl a görög rítusú kereszténység magyarországi jelenlétével kapcsolatban. Figyelemreméltó a székesegyházi papság együttműködésére vonatkozó információ is. Ezzel összefüggésbe hozható egy korai székesegyházi monostor (ún. Domkloster) marosvári létezése. Említeni kell a magyar iskolatörténet korai szakaszára vonatkozó híradást. A magyar zenetörténet is sokat köszönhet a legendának. Itt találjuk az Aba Sámuel ellen intézett híres prédikációját. Gellért haláláról a legenda rövidebben emlékezik meg, mint a 14. századi krónikakompozíció. (408–430.)

Elemzésünk végére értünk. A kötet elejét stílszerűen a „Lancea regis”-t ábrázoló nagyharsányi dénár díszíti. A műveket igen jó, több mint másfél ezret számláló jegyzetapparátus kíséri, amely gazdag tartalmával tájékoztatja az olvasót a főbb kutatói álláspontokról és a megfelelő szakirodalomról. Néhány apróbb hibára azonban sze-

retném felhívni a figyelmet. Wipónál szerepel Gebarga burgund királyleány, II. Konrád anyai nagyanyja. Őt valójában Gerbergának nevezték. Abban viszont ennek a (578.) jegyzetnek van igaza, hogy II. Henrik császár és Gizella királyné anyját Gizellának hívták és nem Izabellának, ahogy az 1357. lábjegyzet említi. Bizonyos aránytalanságot is megfigyelhetünk az egyes források jegyzetelésében, magunk részéről különösen az Intelmeknél hiányoltuk a részletesebb eligazítást.

Befejezőképpen a kötet páratlan jelentőségét szeretnénk hangsúlyozni. A már említett, szintén Szegeden készült honfoglalás-kori chrestomathianak már több előzménye is volt, míg a 970–1046 közötti évtizedek szinte teljes forrásanyaga most először vált hozzáférhetővé a latinul nem olvasók számára. Ez mindenképpen a történeti évfordulókra mindig nagy figyelmet fordító Kristó Gyulának és az általa együttműködésre felkért olyan szegedi, illetve kisebb számban más tudományos műhelyekhez tartozó szakembereknek, műfordítóknak köszönhető, mint Makk Ferenc, Olajos Teréz, Bollók János, Thoroczky Gábor vagy a pályáját most kezdő Kisdi Klára.

Szende László

Tartalom

Tanulmányok

Petrik Iván:

A Pelejteiek

Egy középkori Zemplén megyei köznemesi család vizsgálata . . . 199

A történelem segédtudományai – Archontológia

Horváth Richárd:

Veszprém megye tisztségviselői

a későközépkorban (1458–1526) 249

Közlemények

Végh Ferenc:

A tihanyi vár tűzfegyver-állománya

a XVI. század második felében 267

Sunkó Attila:

Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory-korban

Sasa János, az udvari gyalogok kapitányának

1585. évi végrendelete 275

Katona Csaba:

Rachel Harriette Busk — egy angol hölgy útleírása

Magyarországról. 289

Könyvismertetés

Kristó Gyula:

Az államalapítás korának írott forrásai

— Ism.: *Szende László* 305

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókat és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóirateikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.